

הם נשמרים, במיוחד הגדולים והאיתנים שבהם. בינובה מצוי מבנה בית הכנסת הראשי לשעבר בלב מתחם תעשייתי; הנגישות קשה מאוד; שלט דהוי וחסר אותיות בליטאית (מזכיר 'תרבות יהודית') מעיד שהיה כאן בית כנסת, אך בנסיבות אלו נבצר ממבקרים מן השורה להגיע. בטלז, מצוי באחד מבתי הכנסת שלה ששרד, מבנה משרדים; המבנה הממוקם ברחוב צרדי נשמר, אך אין שילוט הדרכה. בית הכנסת בז'גר קיים, אך הוא לא מסומן ומשולט, וגם לא מוכר במיוחד בעיריה כבית כנסת; עתה הוא מכיל אולם ספורט קטן, ובעזרת נשים נמצא בית ספר לנגרות. לעומת זאת, ביונישקי על גבול לטווייה, נמצאים שני בתי כנסת סמוכים זה לזה, הנמצאים בתהליך מתמשך של שיקום (ההתמשכות, מסיבות כלכליות, נוהגים התושבים להדגיש); באחד מהם שכוסה בגג זמני, נערך כבר קונצרט.

אלו רק דוגמאות, ומכאן עוברת הדרך לבדיקת עוד עשרות ומאות אתרים יהודיים לשעבר ברחבי ליטא, ולהלן נפתח מספר מקרים מיוחדים, ראש וראשון בהם היא דוגמת בתי הכנסת של קיידאן. בסך הכול, בכל הקשור לבתי הכנסת, מדרכו של עולם, התמונה מורכבת ומשתנה ממקום למקום. בקיץ 1941 ליטא התנהגה בצורה אחידה למדיי לרע (בדרך כלל) ו(פה ושם גם) לטוב. בהנצחה היא איננה אחידה, אך התחושה הכללית שתובע להלן היא כי 'אין הרבה קיידאן'.

התמונה שונה בכל הקשור לבתי קברות, ככלות הכול אי אפשר להשאיר בית קברות על מכוננו תוך הפיכתו לנגרייה! ובכן, ניתן להצביע על ניסיונות לשמר את הקיים בלי לטפחו במיוחד; בדרך כלל זוהי יוזמה מקומית שהאוכלוסייה מקבלת אותה, אך קשה לדעת באיזו מידה זוהי יוזמה היוצאת מלמטה' כאקט של הזדהות או כפרה.¹⁶⁴ לדוגמה, בז'גר הנידחת, על גבול לטווייה, קוצרים את העשב בבית העלמין היהודי פעמיים בשנה: פעם אחת, וזה מעניין, לקראת העשרים ושלישי בספטמבר. כביכול, זוהי תרומת המקום לכבוד יום השואה הליטאי. ל'גיא ההריגה' המקומי ובית הקברות בז'גר מכוון שילוט הדרכה מצוין בנוסח פרויקט השילוט בליטא שנזכר לעיל. יש הרבה בתי קברות משוקמים ו'גאיות הריגה' מוחזקים בצורה סבירה ויותר מכך; זאת בזכות פועלן של קהילות יהודיות בארצות הברית ובמקומות אחרים ושל משפחות של יוצאי מקום מסוים העומדות מאחורי השימור. מבחינה זאת, ליטא איננה מפריעה.

164 לגבי ליטא, אינני מכיר מחקר דוגמת מחקרה היסודי של רבקה פרצ'ק (פרצ'ק, כאן ושם). הבודק את המוכנות הפוליטית ברמות שונות של חיי החברה להירתם למשימת שימור בתי הקברות היהודיים. יחד עם זאת, אני ער לעדויות שונות על פעולות שימור ביוזמות של פרטים (שכנים), בעלי מודעות (מורים) ומועצות מקומיות.

בסך הכול התחושה היא שהמודעות והמאמץ לשימור בתי העלמין, ויותר מכך של גאיות ההריגה, בולט בהרבה על המאמץ לשימור בתי הכנסת. 'ספר הכאב' שיוזכר להלן מפרט ומנציח 'גאיות הריגה'; בעת כתיבת הדברים אין למיטב ידיעתי חיבור שיטתי שמתעד את בתי הכנסת שנותרו בליטא, דוגמת החומרים הרבים שהתפרסמו ביחס לבתי כנסת שנותרו באירופה.¹⁶⁵ במובן זה, ליטא מקפידה על זיכרון המוות יותר מאשר על זיכרון החיים שהיו.

מקרי קיידאן, שאוולי - זיכרון ושימור

הדוגמה המרשימה ביותר לדעת רבים של פעולת הנצחה ושימור מתקיימת בעיר קיידאן. אכן, לא אחת שמעתי את המטיילים היהודיים בליטא מגיבים אחרי הביקור באתרים היהודיים לשעבר שבעיר באנחה ומסננים מפיהם את השאלה: 'מדוע לא כולם קיידאן?'. מנקודת הראות של ההנצחה, המפעל בקיידאן הוא פרי צירוף נסיבות מוצלח. מדובר בפעולה מסודרת של העברת הבעלות של האתרים היהודיים מידי שרידיה הספורים של הקהילה לרשות המקומית,¹⁶⁶ בהבנה שייעשה בהם שימוש שיש בו ממד של הנצחה, שבוצעה שנים ספורות לאחר קבלת עצמאותה של ליטא. ב'פנקס הקהילות' שהתפרסם ב-1996 המצב מתואר עדיין כך: "שלושה מבתי הכנסת שהיו בעיר משמשים היום מחסנים";¹⁶⁷ מאז השתנו הדברים בצורה דרמטית כפי שיתואר להלן. מבחינת היישוב המנציח, זוהי קהילה בעלת מסורת פולרליסטית ששכנו בה בצוותא מספר דתות (מה שלא מנע כמובן את השמדת קהילתה היהודית, בהשתתפות ליטאית פעילה ביותר¹⁶⁸). שמבנים המקודשים להן ניצבים עד היום בשטחה. מבחינת המיקום, מבני בתי הכנסת הבולטים נמצאים ברחבה ויוצרים יחד עמה קומפלקס מרשים בעל פוטנציאל תיירותי מוכח; במבט מכיוון העיר, שני מבני בתי הכנסת ממוקמים בקצה הרחבה, לא הרחק מן הנהר,

165 נודמן לי לעקוב אחרי בתי כנסת בחבלים שונים באירופה על פי ספרים מיוחדים לדבר. כדוגמה אחת מני רבות אביא את: מ"ש ורשבסקי ומ' רוטה, בתי הכנסת באלאס וקהילותיהם במשך הדורות, ירושלים 1992. לצערי ליטא רחוקה עדיין מהצגת תיעוד פרטני שכזה.

166 בקיידאן נותרו לפי הדיווחים: 1959 - 24 יהודים; 1970 - 23; 1989 - 14. (פנקס הקהילות, עמ' 569).

167 פנקס הקהילות, עמ' 589.

168 אשר להשמדת יהדות קיידאן, אין הבדל מהותי בינה לבין כל מקום אחר בליטא; אותן ההשפלות ואותם בורות הירי, היה גטו קצר טווח באזור השולחיוף (בטקסט למעלה). הסוף התנהל כך: ב-28 באוגוסט 1941, 200 ליטאים חמושים אנשי משטרה ועובדי הרכבת הובילו את היהודים בקבוצות של 60. ליד האורוות שבהם נותרו עדיין כלואים הופעלו מנועים רבי עצמה כדי שלא ישמעו את היריות והצעקות. "נכבדי הליטאים, וביניהם ראש העיר, מנהל הגימנסיה והכומר, באו לחזות ב'הצגה'" (פנקס הקהילות, עמ' 589).

קרובים מאוד זה לזה, די דומים בגודלם, ועם היותם שונים בזמנם וגם במראם, הם משתלבים יחד עם הרחבה למכלול הרמוני נאה. במבט מן העבר השני של הרחבה, הימני שבהם - לשעבר 'בית הכנסת הגדול', 'השול', דמוי מבצר (מבנים מן הסוג הזה ניבנו לצורכי ביטחון, לעתים ממש כמבצרים; פעמים שניבנו כך אחרי הטראומה של פרעות חמילניצקי) הוא הקדום; הוא מרשים מאוד היום, ודאי שבלט ביותר על רקע העיירה היהודית שהייתה דלה למדי. ¹⁶⁹ השמאלי - 'בית המדרש הגדול', הוא הגדול יותר בממדיו והמאוחר יותר בזמן השלמת בנייתו.

זהו המבט בהווה, והוא המהווה בסיס להנצחה הפיסית; הזיכרון הגלום בו קשור בסיפור של הקומפלקס הזה, ומן הראוי לציין מספר פרטים על בתי הכנסת הללו בהקשרם המקורי. בית הכנסת הראשון, הוא 'בית הכנסת הגדול', הוקם בשנת 1784, אם כי הבנייה הסתיימה רק ב-1807. האדריכלות החיצונית שלו פשוטה מאוד; תיאורו המובא במקומות רבים מעורר רושם רב, במיוחד, בהתייחס לשני הקשרים, האחד חיצוני והשני פנימי: אשר לחיצוני, על השער שלפני הכניסה למבנה היה שערן שמש ובו אותיות עבריות. הפנימי, ארון הקודש שלו נודע לתהילה ברחבי ליטא. הוא תפס שלישי מקיר המזרח; גילופי העץ המרשימים והמפורסמים שלו, שמעם יצא בליטא כולה. באחד מן העמודים החטובים של ארון הקודש ננעצה מגילה מתחת ללוח זכוכית, ובה נכתב על תרומתו של הנדבן ר' אברהם אבלי במהור"ר יהושע ממשפחת רם. בבית הכנסת הזה היו מוסדות קהילתיים, כולל 'קונה' - חדר מעצר לעבריינים. בית כנסת זה היה זירה למאבק חברתי שהסעיר את קהילת קיידאן לאורך תקופה ארוכה, והותיר סיפור שאפיין את הקהילה. בראש השנה תקע"ו (1816) הופיע בבית הכנסת חייט ובראשו כיפת קטיפה. היה זה צעד שנגד את כל המקובלות והמוסכמות, וחמתם של גבירי 'כותל המזרח' בערה. מנגד, התייצבו לימינו בעלי המלאכה, ונפתח מאבק פנים-קהילתי שנמשך שנים רבות, כלל הלשנות והגיע לאלומות. בכל הקשור לבתי הכנסת המקומיים, המאבק המתמשך בין בעלי

¹⁶⁹ על הפליאה שעוררו המבצרים הללו עמד חוקר פולקלור יהודי מפורסם: "[...] נתקלתי בתופעה מוזרה: בעיירות יהודיות דלות, שתושביהן יכלו בקושי להתקיים, אשר בתי מגוריהם היו קטנים, נמוכים, מכוסי אזור ומטים לנפול - מצאתי בניינים מפוארים, בנייני לבנים נהדרים, בעלי כתלים עבים מאוד. בניינים אלו לא נפלו בגדלם וביפויים מארמנותיהם של בעלי האחוות הגדולים... מי הקים אותם? מניין לוקחו האמצעים להקמת בניינים נהדרים אלה? האם היו שם פעם, אולי, אנשים מאושרים, שהיה לאל ידם להרשות לעצמם את הדבר הזה? [...] לפני מאה או מאתיים שנה הייתה האוכלוסייה היהודית של העיירות הללו עוד ענייה יותר מאשר בימינו אנו [...] אך הכרוניקות הישנות מגלות לנו את התעלומה הזו: אנו למדים כי בתי הכנסת הבנויים אבן, בעלי קירות עבים, על הצריחים הנאים שלהם, לא היו בכחינת מותרות, אלא הכרח כל יגונה של הימים הללו, עדות בעלת משמעות רבה לחוסר הישע האיום של האוכלוסייה היהודית [...] (ש' אינסקי, בתי הכנסת המבצריים העתיקים, מצוטט אצל דוידוביץ, אמנות ואמנים, עמ' 104).

המלאכה ל'בעלי הבתים' הוביל ליצירת קלויז מיוחד להם - 'קלויז חיי אדם'. ולא זאת בלבד, שנים לאחר מכן, החייט העשיר ביותר בקיידאן - אליהו וילנר, הקים קלויז נוסף סמוך לקלויז 'חיי אדם' שיועד לבעלי מלאכה ולקצבים שלמדו שם בעיקר 'עין יעקב', וכך גם כינו את הקלויז. אך הפרשה הזו לא הסתיימה, ונוסף לה נופך של נקמנות; סופר כי אותו אליהו וילנר קנה בבית הכנסת הגדול את החזקה לפתיחת הארון בתפילת נעילה, ומידי יום הכיפורים היה הולך מבית הכנסת שלו ל'פתיחה' ב'נעילה'. הנה כי כן, כותלי בית הכנסת הגדול - מן הסתם במיוחד כותל המזרח - היו עדים למתח חברתי ניכר במשך דורות.

התפילה התקיימה כאן רק בקיץ - מפסח עד לאחר ימים נוראים, שכן לא הייתה במקום מערכת הסקה, ולכן כונה גם 'די קאלטע שול'. בחורף התפללו במבנה שעמד בצדו והיה מוסק. עם התפתחות מערכת החינוך העברית, בתחילת דרכו של בית ספר 'יבנה' בקיידאן, למדו בבית הכנסת, עד שהוקם לצורך זה מבנה מיוחד. כמו התפילה, בקיץ הלימודים התנהלו בתוך המבנה אך בעזרת נשים, ובחורף במבנה הסמוך שבו התנהלה בעונה זו גם התפילה. בדורות שלפני השואה היה בית הכנסת הגדול זירה לרינתם של חזנים משובחים; הושמעו בו קונצרטים לחזנות בהשתתפות תושבים נוצרים, ראש העיר, מפקדי חיל המצב וגם כמרים.¹⁷⁰ בית הכנסת הזה זכה לסיפור נס' משלו: לפי הסיפור הנושק לאגדה, הצבא הרוסי שנשלח כדי לדכא את מרד הפולנים בשנת 1831, ירה פגז תותח לכיוון בית הכנסת. היה זה בשבת לפנות ערב, בליל קיץ בשעה שביית הכנסת היה מלא מפה לפה. הפגז חדר בכותל המזרח, חצה במעופו את האולם ויצא מבעד לדלתות הפתוחות. החור בכותל נשמר לזכר הנס.

אירועים רבים התרחשו ב'בית המדרש הגדול' השכן. הוא תוכנן יחד עם בית הכנסת הגדול, אך נבנה מאוחר יותר. לפי המגילה שבארון הקודש בבית הכנסת הגדול, הנדבן הנזכר לעיל תרם גם לבית המדרש החדש ("... זכרה לו אל לטובה, לאשר בו רוח נדיבה לברכה מול חטיבה ביסודתו בהררי קודש, בית מדרש החדש ובית הכנסת ד' המקודש [...]"). תרומות להשלמתו הוענקו על ידי בעלי העיר - הרוזן מאריאן צ'אפסקי שנשא לאישה בת ממשפחת ראדוויל וזכה בעיר כנדוניה. יחסו ליהודי העיר היה אוהד ביותר. הוא תרם לבנים לבית המדרש החדש שנחנך ב-1857. הקהילה חקקה כאות תודה את שמו על לוח אבן בכניסה לבית

¹⁷⁰ רוכין, בתי הכנסת בקיידאן, עמ' 108.

¹⁷¹ קאסל, הישוב היהודי בקיידאן, עמ' 40.

המדרש. הוגשה לו גם מגילה תודה בעברית, גרמנית וצרפתית (לא בליטאית!)¹⁷². פטרוני זה של הקהילה הוגלה לאחר המרד הפולני השני ונפטר ב-1875.

לפני מלחמת העולם השנייה (תחילת 1940 ועד ליוני של אותה שנה) בקידאן נקלטה לשעה ישיבת מיר. היא עברה מאזור ההשפעה הסובייטי הישיר לליטא, בתקופה שעדיין לא סופחה לברית המועצות. בחורי ישיבת מיר למדו בבית המדרש הגדול¹⁷³.

כאמור, היום בולטים בקצה הרחבה שני בתי כנסת, אך בעבר המרקם היה מסובך יותר: מדובר בעצם ב'חצר בתי כנסת'; ארבעה משבעת בתי הכנסת שבעיר רוכזו ב'שולהויף' המקומי.¹⁷⁴ בחצר היה בתקופה מסוימת גם 'בית הספר העממי העברי'; תחילתו במעין חדר משופר שהלך והפך לבית ספר עממי בעברית.¹⁷⁵ גם השולהויף זכה לסיפור מופלא משלו; הוא לא נשרף בשרפה הגדולה של 1914 שהשמידה את רוב החלק היהודי של העיר, ונבלמה סמוך לבתי הכנסת. ההווי המיוחד שנרקם בשולהויף בסוף המאה ה-19, אופיין בוויכוחים ואי-הסכמות:

אין לחשוב חס וחלילה, שכל הקידנאים חיו בשלום ובשלווה. זה לא; יתכן כי מחלוקות לשם שמים היו לקידאן יותר מאשר לכל עיירה ליטאית אחרת. בין יהודי ה'שול' לבין יהודי ה'קלויז' שרר באותם ימים מצב מלחמה. לכל צד היה רב משלו וכל צד השתדל בכל ענייני הקהל 'לעשות שבת לעצמו'. בערב פסח היו לקידנאים שני 'מעוֹת חטים' [...] וכמה מצחיק היה הדבר כאשר נערים יהודים מה'שול' היו מביאים את החמין בשביל בעלי הכתים מהקלויז. [...] ¹⁷⁶

172 הוא מאופיין בה כך: "תודה תהלה וברכה מעדה בישראל בקהל קדש קידאן יע"א/לרוזנס השר האדיר והמרום, וודף צדקה וחסד, נדיב נדבות/יעץ, הגבר הוקם על מאדונינו הקיסר יר"ה [...]. בשרי שבראשי שורותיו (אקוסטריכון) מושווה הרוזן למלך כורש בכבודו ובעצמו, ובניין בית המדרש החדש הושווה לבניית המקדש בירושלים. "מני קדם לבנות בית אל בירושלים העיר/רוח כורש רוח נדיבה כי ה' העיר/ימינו חזק; 'לפניך אליך אישר הדורים/נתתי לך אוצרות חושך מטמוני מסתוריים/צדקות לעשות כמו כורש. כמוהו רוזן נדיבה/אתה צאפסקי [=צ'פסקי] השר! בלב שלם ובאהבה/פנית אלינו, היסופר חסדך? אם ימנה?/סמכנו במתכונת לבנים, לאמר: מקדש מעט יבנה/כי נתפלל אל הבית הזה נשא כערך תפילה/ יברכך ה'! כמו לכורש אליך ויאמר מילה: - [...] (קסאל ואפשטיין, קידאן, עמ' 35).

173 קפלן, ישיבת מיר, עמ' 272-275.

174 לגבי בתי כנסת אחרים מצויים פרטים לא-מעטים. מהמעניינים שבהם הוא הדיווח על אחד החרדים של העירייה שבו התקיים עד סוף שנות השמונים של המאה התשע עשרה מניין החיילים (קאסל, הישוב היהודי בקידאן, עמ' 35). בית תפילה 'שבעה קרואים' - יהודים עם נטייה לחב"ד, אך לא התפללו בנוסח ספרד! למעט הקפות בשמיני עצרת ולא בשמחה תורה (עמ' 39). בית התפילה של הקברנים היה בחצר בתי הכנסת, מוקף גינה ומגודר, והיו סביבו עצי דוברבן (עמ' 39).

175 קפלן צפורה, בתי הספר בקידאן, עמ' 90-91.

176 אפשטיין, עולמות, עמ' 65.

בשנים של בין המלחמות, בבית הכנסת הגדול ששכן במכלול בתי הכנסת בלט מאוד 'הסיפור הליטאי'. בית הכנסת שהיה עד לכל כך הרבה פרשות משלנו, היה עד גם לרומן הגדול עם ליטא:

בחגיגות יום העצמאות של ליטא [...] היו היהודים, תלמידי בתי הספר וחברי תנועות הנוער, מכבי האש וארגון החיילים המשוחררים, מתאספים בבית הכנסת הגדול. כאן היו נשמעים נאומים לכבוד שחרורה של ליטא, היו אומרים פרקי תהילים ושרים את ההמנון הליטאי ואחר כך היו מתרגמים אותו גם לעברית. גם נשיא המדינה היה בא לבית הכנסת והיו מושיבים אותו ליד הרב המקומי [...].¹⁷⁷ יחידת שטח קטנה זו הייתה גם התחנה האחרונה. לאחר כמה אירועי רצח הוקם בשולהויף בסוף יולי 1941 גטו קצר ימים. במשך הזמן הקצר של קיץ 1941 עברו על הקהילה טלטלות מרובות: בתחילה, הגטו כלל גם כמה סמטאות מסביב, אך ב-15 באוגוסט רוכזו כולם בשולהויף. אחר כך הגברים נשלחו לאורוות בפארק של טוטלכן שבמעלה גבעת העיר; ב-28 באוגוסט הובלו לרצח.

כפי שציינו, בשלהי התקופה הסובייטית שררה בסביבה בכלל ובבתי הכנסת הנוכחים בפרט, הזנחה גדולה. לאחר קבלת העצמאות, עם הידלדל הקהילה, כשבאופק נצטייר חיסולה המלא, נמכרו בתי הכנסת לעיריית קידאן. בית הכנסת הגדול, העתיק, יועד לבית ספר לאומנות, והמבנה הגדול - בית המדרש החדש, למוזיאון. הכול נכלל תחת קורת הגג של מרכז רב-תרבותי, המשרת גם 'מרכז סובלנות' מהסוג שתואר לעיל. היום הפינה הזאת היא סמל ארכיטקטוני! הרחבה המרוצפת המרשימה מהווה חלק חשוב במרקם הכולל, המדגים שימוש בארכיטקטורה להצגת אופייה של העיר; במרכזו באר מים שאיננה מתפקדת, אך צורתה ברורה ביותר. אל הבאר מובילים ארבעה שבילים חרוצים ברחבה, המסמלים את ארבע הדתות שהתקיימו בעיר בשלווה (לא כולל את שנות הארבעים המוקדמות) זו בצד זו: הקתולית, הקלוויניסטית, הפרבוסלאבית והיהודית. כביכול כולן שואבות מים מאותו מקור. בקיר החיצוני של בית הכנסת הגדול קבוע לוח אבן חדש למדי; כתובת בליטאית ומתחת לה בעברית ("מאמצע המאה ה-17 כיכר השוק הישנה היה מרכז החיים הרוחניים של יהודי קידאן / ב-28 באוגוסט של שנת 1941 קהילת קידאן הושמדה על ידי הנצים ומשתפי פעולתם המקומיים"). בכניסה עצמה נוסף לאחרונה שלט בליטאית ואנגלית (אין צורך בעברית) המזכיר את הייעוד המקורי (A Former Small Synagogue built in 1837). בכניסה דלתות

177 רוכין, בתי הכנסת בקידאן, עמ' 108.

עץ נאות, ובדופן נקבעה לאחרונה מזוזה! במבואה למה שהיה בית המדרש החדש, מצוי משרד המוזיאון. במרחב הפנימי, עדים המבקרים לניצול שונה של האולם המרכזי ושל עזרת נשים. האולם המרכזי מתפקד כאולם התערוכה המתחלפת. אין כאן רק גילויי אמנות טהורה, האמנות עומדת לא פעם בזיקה כזו או אחרת לנושאים יהודיים, ונשענת לא אחת על אמנים מקומיים או על בני הסביבה. ארון הקודש איננו, אך היעדרו מובלט בצורה מעניינת על-ידי הותרת חלל פעור בקיר כשמעין פרוכת מכסה עליו ועליה מצוירים בהדפס ארונות קודש. תחושה כלשהי של בית הכנסת נשמרת, תחושה המשלבת את ההיעדר ואת הממשיך להתקיים.

תכולת המוזיאון משתנה, והממד הקבוע במבנה ממוקם בעזרת נשים: המרחב הגדול למדי של עזרת נשים מנוצל בשני חדרים חשובים - הראשון אחרי הכניסה, משמש כמעין מוזיאון קטן, הכולל תמונות חשובות מקיידאן היהודית, שולחן תבליט הממחיש את החלק הישן של העיירה ובו המרכז היהודי - רחבת בתי הכנסת, ומפת המבנים והחנויות היהודיים בעבר. התבוננות בתכולה של המוזיאון הזה מסייעת מאוד להפקת תועלת בסיוור בסביבה, ונחשפת בו הצורה האמיתית של הסביבה בעבר. בחדר השני מצויה ספרייה עשירה שיש בה חומרים רבים על יהדות ליטא ועל יהדות בכלל. כללית, היחס של האחראים במקום לתיירים חיובי מאוד, ומאפשרים להתפלל מנחה באולם התצוגה.

הזיכרון במקום שהחיים נעלמו ממנו מתנקז לתוצרי השחזור ולמוצגי המוזיאון; מבט אחרון אל הרחבה ואל בתי הכנסת מגלה את מה שחסר בשעה שהיו כאן חיים. השולהויף של סוף המאה ה-19 והמחצית הראשונה של המאה העשרים איננו בר-שיחזור. שני המבנים הבולטים ממשיכים לפאר את קיידאן; אך הם אינם משמשים עוד כאבני הנזר הבולטות של השולהויף; אין יותר 'שולהויף', ויותר מכך, כשמדובר על אסטטיקת ההנצחה, השולהויף איננו נזר; לשון אחר, שני המבנים והרחבה נאים בפני עצמם, אינם זקוקים לתוספת של מבנים מגובבים שייצגו פעם את החיים במלאותם, ובכל זאת, משהו נותר, מונצח.

כאן היא נקודת המוצא לסיוור קצר בסביבה, במעקב אחרי קיידאן של פעם. יוצאים דרך 'רחוב היהודים' השומר על צורתו המקורית (חיבת המקום מתחזקת לנוכח התגלית שצלב קרס שהיה בו בסיוור הקודם נמחק!). לא כל פינה ברחוב הזו מזכירה את העוני המנוול ששרר בסביבה הזאת פעם,¹⁷⁸ אך גם בהווה הרחוב

178 תיאור בית שאמור היה להיתפס כמקום חשוב בהיסטוריה היהודית: "בפינה נידחת זו של העיירה בקצה סמטה בלי שם המפולשת לרחוב בית הכנסת עמד לפני 'הדלקה האחרונה' (כשנה לפני המלחמה

איננו מהמפוארים של קיידאן. המשך הסיוור בחלק העתיק מתנהל בחלק נאה של מרכז העיר הישן, הוא מפגיש עם כנסיות שונות, מדגיש את הפלורליזם. האנדרטה בכיכר הנאה מוקדשת לאציל ראדוויל הנושא את מפתחות העיר, ומתארת את המאבק באבירים הטוטוניים חסרי הפנים המעוצבים בהדגשת קסדותיהם המרובעות. המאבק עתיק היומין בגרמנים בשם 'הצלב הליטאי' 'מפנק' את הזיכרון היהודי, אך מותיר בעינה את השאלה מה ראו הליטאים להשלים עם בני בניהם של הטוטונים הללו.

מבנה נוסף בסביבה הוא בית המדרש שבו לפי המסורת הגאון למד. אומנם מבנה זה לא נוצל (עדיין?) לביצור הנוכחות של משהו תרבותי - מדובר בשלב זה בחלק ממוסך, אך אין זה שימוש בוטה; חיצונית, המבנה נקי וקבוע בו שלט בליטאית ובאידיש המדגיש את זיכרון הגאון שחי ולמד בעיר. פרשה זו מסופרת הרבה, וכשמדובר בגאון גם מי שאמור לתעד את העבר העובדתי ללא סנטימנטים, נאלץ כנראה להחליף סגנון:

בשנת 1727 הובא לקיידאן ילד בן 6 מווילנה שהפליא את רבני העיר בכישרונותיו. רב העיר התמסר לחינוכו ובאשר התבגר הילד יצא שמו לתהילה בכל ליטא. זה היה ר' אליהו שנודע לימים בכינויו הגאון מווילנה (הגר"א). ר' אליהו נשא לאישה אחת מבנות קיידאן.¹⁷⁹

כך, בסגנון שיש בו מן הרמטי ([...] זה היה ר' אליהו [...]), מתואר בואו של הילד המיוחד, מקור תהילה לוויילנה ולקיידאן גם יחד. זוהי פחות או יותר קיידאן היהודית שחייתה; מכאן קל הגיע לקיידאן המתה. בנסיעה בכביש צר ויפה לאורך הנהר מגיעים ל'גיא הריגה' משולט, ומעט אחריו בית קברות נקי ומסודר;

העולמית) בית עצים שאפילו בשכונה המסוכנה הזאת היה נבדל לרעה מכל יתר הבתים במראהו הנבז והרל. כתליו הנמוכים מעיקרא עוד שחו והשחירו מזוקן ועמדו בנס הודות למשענות חלשות, גגו שהעלה עשבים ואזוב צנח על החלונות הקטנים והעכורים כמעצת כובע זו על עינו הכהות של עני מוכה בסנוריים. בכדי למלא את הסאה' היה הבית הזה נעוץ במשקע שהתהווה בקצה הסמטה מחמת ההפסקה הפתאומית של רצפת האבנים שנמשכה עד הבית הזה ולא יספה והלכה. בימות הגשמים ובשעת הפשרת השלגים היה נהפך קצה הסמטה - שמעברו האחד נמצא הבית המסכן ומעברו השני גינת קישואים - לאגם מים מלא רפש וטיט שהיו עוברים אותו בשלום רק כסיעתא דשמיא מיוחדת ובפרט במגפיים ארוכות ושלמות. הדלקה האחרונה שנפלה בשכונה זו כשנה לפני המלחמה שמה קץ לקיומו של הבית הזה, שלו ניתן אותו עניין לענות בו לאומות העולם כמו לעמנו, כי אז זכה אל נכון לטפול מיוחד ולטבלא תלויה עליו לזיכרון, וגם הסמטה בלי שם יכלה בזכותו למצוא את תיקונה ולקבל שם מפואר. בבית הדל הזה [...] ראה אור אחד מגיבורי תחיית אומתנו ר' משה ליב לילנבלום [...] (פיק, ר' צבי החבתן, עמ' 204*203).

179 פנקס הקהילות, עמ' 583. בנוסח דומה גם בספר יהדות ליטא, ג, עמ' 346. הביאו הרב ר' אברהם קצנלבוגן מבריסק שאביו ר' דוד קצנלבוגן כיהן כרב העיר וכיראש הגליל' בעקבות הטראומה של שבת צבי שקדו על מניעת לימוד הוזהר ותורת הקבלה טרם לגיל ארבעים.

בית קברות ליטוואקי טיפוסי ללא מצבות בולטות יתר על המידה או 'אוהלים' מנקרי עיניים. המצבות עומדות על תלן, העשב נקצר בזמנו, ואין סימני השחתה. ההשוואה לתמונות מסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים מלמדת כמה אינטנסיבית הייתה פעולת השיקום ועד כמה מטופח המקום (נחזור להיבטים שונים של קידאן בפרק ח).

כשהכול מתחזק כהלכה, נוטה אל השלם, קשה לעורר את השאלה מה חסר? ואם השאלה צצה בעל כורחי, אשיב (אינני מתכוון לתשובות הבנאליות). כי אולי נדרש חומר הסברה כתוב, אולי הדרכה צמודה במקום מטעם המוזיאון שתדגיש את הצד היהודי,¹⁸⁰ אך בסך הכול המצב במקום טוב מאוד. הוא אשר אמרנו: 'מדוע לא כולם קידאן?'

כיצד מונצח העבר היהודי בשאווליו? באופן עקרוני, כל אימת שמדובר בחזות העיר - מעט מאוד. למשל, יש לוח גרניט אחד, לא כל כך קריא, הממוקם בקצה רחוב טרקו, ומציין את הכניסה ל'גטו טרקו', אחד משני הגטאות של שאווליו; שלט אחד באידיש משובשת ממוקם בכניסה לבית העלמין שנותרו בו שתיים שלוש מצבות, אם כי הוא מגודר והשטח לא מנוצל לבנייה. נותרו בשאווליו מבני חינוך וציבור יהודיים, ללא שילוט מתאים. מנקודת ראות יהודית, פינה חשובה מאוד ומיוחדת היא הקומפלקס של מבני התעשייה של משפחת פרנקל במורד רחוב וילנה, קרוב ליציאה מן העיר. הרובע התעשייתי הקטן והמרשים הזה ניבנה קרוב לאגם, כדי שניתן יהיה לנצל את המים לייצור קיטור; הקיטור הוא זה שהפך את תעשיית העור של משפחת פרנקל לחידוש גדול בליטא וברוסיה של סוף המאה התשע עשרה (המפעל הראשון הוקם ב-1887) ותחילת המאה העשרים. מכאן צמחה תעשיית בורסקאות מלאה, מפותחת ומגוונת שממנה הלכו והתפתחו חיי תעשייה וכלכלה עשירים שרוכזו בידי יהודים והעניקו מוניטין בלתי רגילים לתעשייה השוולאית ולמשפחת פרנקל גם יחד. בהווה, שאווליו היא עיר שמקפידה מאוד על הטעמת ייחודה ומעמדה; בעיר נעשה מאמץ גדול כדי להוציאה מהאפרוריות של עיר שדה תעשייתית, הגם שהיום היא בעלת אזור סחר חופשי ומרכז צבאי (נאט"ו). ולהעניק לה תדמית תרבותית עממית מיוחדת. אכן, סמלי השמש (שם העיר נגזר מ'קלע', אך הוא מזכיר - 'עיר השמש') שלה צצים על כל

צעד ושעל; מפות חדשות מבליטות את האתרים - פסלים ואתרי פיסול סביבתי, הקשורים בשמש, במעין מחווה של אור - הארת פנים לתייר. שאווליו שנהרסה קשה במלחמת העולם השנייה בקרבות רחוב (מיקום גיאוגרפי חשוב אינו מסייע להישרדות בשעת מלחמה), נבנתה מחדש. הבנייה הסובייטית איננה מלבבת, אך חלק מהמרכז הישן שוחזר היטב; היום חלק מרחוב וילנה הוא מדרחוב נאה בקנה מידה בינלאומי (השיפוץ-שחזור החל כבר ב-1986). בנייני האוניברסיטה ברחוב וילנה משווים לעיר אופי אוניברסיטאי-אקדמי. במבט אל העבר היא מזכירה ליטאיות במובן מסורתי: היסטורית, קשורה לניצחון על הטוטונים בסאווליו (1316); מכאן הקשר לשמש), וכאמור, מזכירה בשמה 'קשת' - ציד ותרבות יערות השלובים בעבר המיתי הליטאי.¹⁸¹ המבט מרחוב וילנה אל הפסל המוזהב של הקשת המסמל את העיר, הנשקף סמוך לאגם כשברקע הכנסייה הגדולה, מרשים מאוד. במבט בכיוון ההפוך נשקף הקומפלקס של פרנקל. ביתו המפואר של חיים פרנקל הפך למוזיאון עירוני. הוא נקרא על שמו (Chimo Frenkelio Vila) ותמונת המשפחה מן הימים הטובים הם מתנוססת על הכרזות ומודעות הפרסום, כשמשני צידיה - מראה הבית המפואר ומראה הקומפלקס התעשייתי. אין זה מוזיאון יהודי, אך חדר במוזיאון מנציח את הסיפור. הקומפלקס נותר פחות או יותר כפי שהיה; בסקירה שלו במבט ניתן לעמוד על גישתו של פרנקל שהתגורר בו כמעין בעל אחוזה באחוזתו (התעשייתית). בית הכנסת ('קלויו פרנקל') שניבנה עבור פועליו עומד על תלו, זהו מבנה לא-גדול אך מרשים, היום הוא קפלה קתולית. בחוף אין שילוט שיסביר מה היה כאן פעם; העבר היהודי מוצנע בפנים, בתוך המוזיאון ניתן ללמוד על יהדות שאווליו שתרמה כל כך הרבה לעיר הזאת.

בסיכום, שאווליו איננה מתחמקת מזיכרון יהדותה, אך כל רסיסי ההנצחה הללו אינם יוצרים עדיין קידאן נוספת.

אלו דוגמאות ספורות לניתוח של 'מקרי זיכרון', וכאמור, יש הרבה אחרות. בפלונגיאן, כמעט ולא נותר מה לנתח, השולחיוף נהרס יום אחד באבחת דחפור.

181 בניסוח יהודי בספר העוסק ביהודי שאווליו: "אגדה ליטאית מספרת ככה: בימי קדם, בימים ההם בעת אשר הליטאים עברו לאלוה פערקונאס והארמה לאורך משני עברי הנהר 'עזשערע' היה מכוסה ביערות עבותים וחסונים בנו להם ישובים משני עברי הנהר. אחת, [...] ומעבר השני בשם 'שיאולאי' [...] שאנשי הישוב עסקו בציד כל מיני חיות עופות בעלי הכנף הרבים והשונים אשר מצאו משכן למו בהיערות" (כהן, קורות היהודים בשיאולאי, עמ' 5, הערה שלישית).

180 בעת כתיבת הדברים אין לקידאן אתר אינטרנט באנגלית. יש חוברת מדעית על העיר וסביבותיה, שמוקדש בה מקום נרחב לצד הטבעי והאקולוגי, אך מקום היהודים נפקד. בלשכת המידע לתיירות המקומית, היעד חומר נומק בהיותה של קידאן עיר קטנה ולא עשירה.

מקרה פלונגיאן - בתי כנסת שנהרסו; לא במלחמה, לא בתקופה הסובייטית

פלונגיאן, עיר קטנה בדרך מחוף הים הבלטי לטלו, מספקת חומר למחשבה למכביר על דרכי הזיכרון וההנצחה הקשורים ברשויות הליטאיות. קורות הקהילה היהודית - מהראשונות בליטא - מתוארות בתמציתיות יסודית בסקירות דוגמת זו שב'פנקס הקהילות'¹⁸² בתי הכנסת תופסים בתיאור מקום חשוב. יהודים מתגוררים במרכז העיירה החל מ'1719; בסביבה זו ניבנה בית הכנסת הראשון. ב'1769 ההגמון של ז'מוט מאשר לבנות בית מדרש על אדמת הכנסייה בתנאי - מקובל באותה עת - שלא יהיה גבוה מן הכנסייה הקתולית. מכיוון שהיהודים לא עמדו בתנאי, נקנסו. ב'1814 ניבנה בית כנסת מפואר ('השול') שהתפרסם בכל האזור. בית המדרש הגדול ניבנה ב'1864 ביוזמת ר' חיים הלר, רבה של העיירה באותה העת (הוא נפטר אז). לקראת סוף המאה ה'19 התקיימו ופעלו בשטח זה שבמרכז העיירה גם ארבעה קלויזים, והמבנים הללו נוצלו לשתי ישיבות - ישיבה ותלמוד תורה. האזור עבר שריפה קשה ב'1894, והמבנים הללו נשרפו. נאספו תרומות לבנייה מחודשת ואת מפעל העזרה ריכז האציל מיכאל אוגינסקי. הוא הילוה סכום גדול להקמה מחודשת של בית הכנסת הגדול - ביקש שיחזירו לו מחצית מהחוב בזמן הבנייה, ומחצית, שנתיים לאחר מכן. אכן, תוך שנתיים עמד הבניין על תלו.

בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה נמצאה במרכז העיר הקטנה חצר - שולחויף, שכללה את בית הכנסת הגדול, בית המדרש ושלושה קלויזים של החרדים. כמו במקומות אחרים, גם חצר זו תפקדה בכליאת היהודים בעת המלחמה. פלונגיאן נכבשה על ידי הגרמנים ב'25 ביוני 1941, ולמעשה כבר לפני זה, עם נסיגת הסובייטים, החלו הפרטיזנים הליטאיים לרכז את היהודים בשולחויף. שומרים ששמרו על החצר מנעו להכניס פנימה דברי מאכל וציוד שהביאו מכרים ליטאים ליהודים כלואים. הללו חוו התעללות מתמשכת בחצר שבה שררה צפיפות נוראה, לכלוך ורעב. כשפרצה שריפה ברחוב בית המרחץ הסמוך, האשימו את היהודים הכלואים. מאוחר יותר דחקו לחצר גם את אותם יהודים מועטים שבגין תפקידיהם החשובים בעיר (רוקה, בעל טחנת קמח, נפת, מהנדס טקסטיל) הורשו להישאר מחוץ לגטו. בסופו של דבר, הובילה דרכם האחרונה של יהודי פלונגיאן מבית הכנסת אל בורות הירי - קילומטרים ספורים מחוץ לעיר. בתי הכנסת נותרו אחרי המלחמה, במובן מסוים אפילו תפקדו זמן קצר משום שחזרו אליה מספר יהודים, אך בתקופה הסובייטית הוסבו למבני ציבור שונים; בשנים האחרונות ניצבו במקום

182 פנקס הקהילות, עמ' 484-491; יהדות ליטא, ג, עמ' 340-341.

שלושה מבנים - בית הכנסת הגדול, בית המדרש ובית כנסת מעץ. הרחוב נקרא עד היום 'רחוב בתי הכנסת'. בקיץ 2008 נהרסו בתי הכנסת על-ידי הרשות המקומית והמגרש פונה משרידיהם. הרס רשמי של בתי כנסת בליטא יכול היום להתבצע רק בהסכמה כזו או אחרת של הקהילה. גם אם זה מסקרן, אינני מעוניין לברר איך כל זה קרה, ומי היא 'הקהילה'; האם מדובר בהיתר של 'הקהילה היהודית בליטא' (יולנה) או בשריד האחרון של יהודי פלונגיאן, ומה בדיוק היה הצעד המכריע מן הבחינה המשפטית שהוציא מן הסבך הביורוקראטי. מבחינת ההנצחה, העובדה הפשוטה היא שחצר בית הכנסת נעלמה ואיננה.

כאן המקום לציין שפלונגיאן ידועה דווקא כמקום שיש בו תודעת זיכרון מפותחת. היהודי האחרון בפלונגיאן - בזמן כתיבת הדברים, גילו כבר למעלה משמונים וחמש - הוא האמן חרש העצים יעקב בונקע, אישיות מפורסמת שתיירים רבים יחסית נוהרים אליו כדי לשמוע את סיפורו (להלן, פרק ב), ואגב כך סיירו גם ברחבת בתי הכנסת. משם נהגו לנסוע לאתר ההנצחה בגיא ההריגה ביער, פרי עמלו. הדרך לשם יפה, נוף ליטאי טיפוסי. היא עוברת בסמוך לכנסייה הגדולה ולאגם קטן בואכה אותו היער (סמוך לכנסייה הקתולית, צעירה בשם אורלה הטיחה דברים קשים בפני הליטאים שלקחו אותה ואת חברותיה לבורות, והללו שרפו אותה במקום). האתר המרשים (פרק ב) מטופח - בין השאר - על ידי בני נוער מקומיים. אם ההנצחה מופגנת על ידי אתר מהסוג הזה, הרי שפלונגיאן ממלאת את חובתה להנצחה כיאות; אך בתי הכנסת שלה ברחוב בתי הכנסת לא קיימים עוד.

לבתי כנסת, יש 'גיאוגרפיה' - מבנים, ויש גם היסטוריה, וסיפורם של אלו של פלונגיאן סופר לעיל בקצרה. מעבר ל'גיאוגרפיה' ולהיסטוריה, לבתי כנסת יש גם חיים משלהם, אורחות חיים ומנהגים מיוחדים להם, המעניקים להם 'אישיות' - אופי וצביון. בית כנסת בפלונגיאן נזכר בשני הקשרים מעניינים: האחד, שנזכר בסקירות השונות על פלונגיאן, קשור בספרים ובילדים. בעיר התקיימה אגודת ילדים בשם 'פרחי שושנים' שעסקה באיסוף ספרים למען בית הכנסת. בשבת שאחרי שמחת תורה היו הספרים נמסרים לבית הכנסת בטקס חגיגי כשהילדים נישאים על כפיים. על מנהג אחר מספר שמואל קול: "בפלונגיאן שבמחוז טלו נהוג היה לקשט את בית הכנסת לכבוד חג השבועות בירק ובפרחים ריחניים. הקירות והבימה מכוסים היו בענפי ירק גדולים, ופרחים היו פזורים ברחבי ההיכל המקושט לכבוד חג מתן תורה"¹⁸³. בהערה הוסף: "בליטא כמעט ולא היה נהוג

183 קול, אחר ברורו, עמ' 185.

מנהג זה (כמנהג הגר"א) הנפוץ במרבית מדינות מערב אירופה. המנהג, לפי דברי הרב קול, בוטל על-ידי הרב רבי משה יצחק סגל, אישיות מיוחדת במינה ואף שנויה במחלוקת (לא נשא פנים לאיש והקפיד מאוד להגן על כבוד התורה). שכיחן כרב במספר מקומות בליטא, ובמשך תקופה קצרה גם בפלונגיאן (נפטר ב־1870). הסיבה הרשמית הייתה סכסוך עם שמש בית הכנסת שפגע בכבודו של בחור ישיבה על שלכלך את הרצפה שמורקה לכבוד החג:

[...] הדבר נודע לר' משה איצל וחמתו בערה בו 'הייתכן שבשל דבר פשוט כזה יוכלם תלמיד חכם? שאל. ר' משה איצל אסף אליו מספר ילדים, ובלו אומר ובלו דברים פרק בעזרתם את כל הענפים שבאולם והשליכם לחצר, לפני פתח הכניסה. מאז בוטל מנהג קישוט בית הכנסת בירק בפלונגיאן.

ואפשר שיש לביטול רקע עמוק יותר הקשור באימוץ מנהג הגר"א ברחבי ליטא.¹⁸⁴ מכל מקום, הייתה רוח פנימית באותם בתי הכנסת שאינם עוד. במצבת הזיכרון לקהילת פלונגיאן שהוצבה בבית הקברות בחולון בשנות השמונים, הכתובת מכריזה: "להנצחת זכרם של קדושי פלונגיאן שנרצחו בידי הנאצים ועוזריהם הרוצחים הליטאים ושל בני העיר שנפלו במלחמה נגד הנאצים". בכתובת בישראל אין צורך להסתיר את האפיון הלאומי המדויק - 'ועוזריהם הרוצחים הליטאים'; הכתובת מזכירה גם את סיפור בני העיר שלחמו בצבא האדום (פרק ב). במרכז תבליט בית כנסת ממתכת, בתחתיתו כתובת 'בית הכנסת הגדול בפלונגיאן'. בתי כנסת מעוצבים במצבות לזכר השואה אינם עניין נדיר, אך כאן בצורך להציגו לזיכרון שכזה דווקא נזרקה מעט מן הנבואה.

גורלם של בתי הקברות

ביסוד שאלת הנצחת בתי הקברות עומדת שאלת גורלם במלחמה ובתקופה הסובייטית. למיטב ידיעתי, לגבי בתי הקברות היהודיים בליטא, לא עומד לרשותנו מחקר מקיף כמו זה של רבקה פרצ'ק לגבי פולין;¹⁸⁵ אם כי לגבי סוגיות מסוימות ניתן לדבר על מגמות עקרוניות דומות. בספרו של מרדכי אלטשולר על חיי הדת בתקופה

184 לא כאן המקום להיכנס לסוגיה, אך במקור התנגדות הגר"א כוונה לעצים בבית הכנסת בלבד, וזה לשיטתו בגדר מנהג האמורי. בעיסוק בבתי הכנסת בליטא יש מן העניין לציין כי בדור שלפני החורבן נהגו אחרת אפילו בקלוז'ה הגר"א עצמו; כך מעיר הר"ש דבליצקי בספרו קיצור הלכות המועדים, בני ברק תשס"ו: "[...] ולא אמנע מלהודיע מה שסיפר לי תלמיד חכם גדול אחד נאמן וצל, שהיה בעצמו בבית הכנסת הגר"א בוילנה לפני המלחמה העולמית השנייה, וראה בעיניו שהעמידו האילנות בבית הכנסת [...] והוא פלא הגם לכבוש [...]".

185 פרצ'ק, כאן ושם.

הסובייטית, מצוי חומר רב על בתי הקברות תחת שלטון האימפריה הסובייטית; לא בכל הם תמימי דעים, וניכר הבדל בין הקביעות של פרצ'ק לבין אלטשולר, אך לא בהכרח סתירה. לדירה, הגרמנים לא נטו להשמיד בתי קברות באופן טוטלי, והיא מייחסת זאת, כגורם מרכזי, לדמוניות שטבועה בהם:

באופן פרדוקסלי, הדמוניזציה שצמחה מהפחד מפני בית הקברות היהודי היא שהרסה והיא שהגנה על רבים מבתי הקברות. היא גרמה לכך שהגרמנים הדירו את רגליהם מבתי הקברות, אך גם אפשרה קיום פעילות עשירה ומגוונת בשטחם הרחק מעיני הצורך.¹⁸⁶

לפי זה, מבחינה מסוימת, שטח בית הקברות הוא 'מחוץ לתחום'; לכן היה גם מקום מסתור, ובה בעת היו בהם גם 'גאיות הריגה'. יחד עם זאת, הזילות בחיי היהודים השפיעה על היחס של הסביבה למתיהם; התבצע שוד מצבות אינטנסיבי בידי מקומיים, ובצדו שוד קברים מבוזה. (בפולין רווח לעתים על רצון להחזיר את המצבות הגזולות למקומן¹⁸⁷). ההקשר הסובייטי שונה, כאן המגמה הדומיננטית היא של זלזול מהותי בבתי קברות יהודיים המגיעה עד לכדי הרס מוחלט.

נפרט, אלטשולר במחקרו הגדול על חיי הדת והזהות היהודית בברית המועצות אחרי מלחמת העולם השנייה, עורך הבחנה בין אזורים שלא נכבשו על ידי הנאצים לבין אזורים ששוחררו מכיבושם. בראשונים לא היה הבדל מהותי בין בתי העלמין של הדתות השונות, ובכולם ניכר זלזול שהורתו ולידתו ביחס הסובייטי לדת; הייתה ביזה של דברי ערך והיו עקבות של ונדליזם. באזורים ששוחררו - ביניהם ליטא העומדת כאן דיון - היה ההבדל בין גורל בית העלמין היהודי לזה של דתות אחרות בולט מאוד. אלטשולר מתאר זאת בצורה חריפה:

[...] הוסרו הגדרות כמעט מכל בתי הקברות היהודים, פורקו בתי הטהרה ונותצו ונשדדו מרבית המצבות; רק חלק קטן מפעולות ההרס, ככל שניתן לברר, נעשו על ידי השלטונות הנאציים, אף שהם עודדו מעשים מעין אלה. רוב ההרס של בתי העלמין היהודיים נעשה על ידי האוכלוסיה, שהייתה מוכנה לשדוד מכל הבא ליד, ומה היה פשוט יותר מאשר לפרק גדרות ובתי טהרה ואף מצבות מבתי עלמין יהודיים כחומר להסקה או לבנייה, בזמן שחיי היהודים היו הפקר ועל אחת כמה וכמה קברי מתיהם. [...] במקביל לשוד ולביזה שעיקר מטרתם הייתה כלכלית, נעשה גם הרס של בתי קברות יהודיים כביטוי להשפלה. בערים

186 שם, עמ' 29.

187 שם, עמ' 40-44.

לא מעטות נלקחו מצבות מבתי עלמין יהודיים ונסללו בהם דרכים ומדרכות - על מנת להדגיש את הביזוי הונחו האבנים שהכתובות יהיו למדרך רגליהם של אנשים וכלי רכב. [...] אולם, ההרס לא פסק גם אחרי השחרור: חולוגנים למיניהם מצאו להם מקלט בבתי קברות, האוכלוסיה תרמה גם היא להמשך ההרס ואף גופים סובייטיים רשמיים השתמשו בבית העלמין לצרכיהם.¹⁸⁸

דרך הביזוי המיוחדת של העמדת המצבות כאבני מרצפות עולה גם מתיאורו עז הרגש של הרב אשרי המתלבט בשאלות הלכתיות פשוטות הקשורות בו:

[...] וברוב רשעתו העיר את כל חמתו לא רק על החיים אלא גם על המתים בהרגיו את מנוחתם ובחללו את קבורתם, את גדרות בתי הקברות היהודים הרס ואת ציוני הקברים עקר בהשתמשו עם מצבות האבן לסלילת דרכים ולריצוף כבישים, ככה עשה ברוב ערי ליטא ועם רוב בתי הקברות של היהודים. [...] וביותר התכוון לבנו מכאב בראותנו את רחובות העיר רצופות האבנים שעליהן חרותות שמות של יהודים ושירי כתובות המעידות על תומם וישרם גדלותם וצדקתם של האנשים המתים שמעל קבורתיהם לוקחו האבנים האלה, [...] ונשאלתי אז מה דינם של האבנים האלה? האם מותר ללכת ברחובות העיר ולדרוך על האבנים האלו? [...].¹⁸⁹

התחושה הבסיסית שפקדה את שרידי הפורענות הגדולה הייתה שעולם עשיר נמחה על כל מגוון צורות חייו וקיומו, וזה כלל גם את בתי העלמין. אגב דיון בשאלת העמדה מחודשת של מצבה בבית עלמין הרוס, כשמקום הנפטר בעצם איננו ידוע, הרב אשרי, המשתמש ב'מילון' של מגילת איכה מתאר את 'נטילת נשמתן של המצבות:

[...] יצאתי לנודד בערים החרבות של מדינת ליטא לחפש ולבקש את שרידי אחי ואחותי שנשארו כאודים מוצלים מאש, אחד מעיר ושנים ממשפחה. ורק אז נגלה לפני גודל החורבן וכל נוראותיו. [...] ראיתי אז שהצר האויב לא רק שהרג ולא חמל על נער וזקן ויבער ביעקב כאש להבה אכלה סביב, אלא הוא שחת גם את מועדו ושלח את ידו הטמאה בבתי מועד לכל חי מקום מנוחת הגאונים והצדיקים מהדורות שקדמו, כמעט בכל ערי ליטא ציון שדה תחרש, ציוני הקברים נעקרו ממקומן ואבני הקודש של המצבות תשתפכנה בראש כל חוצות, כך עשה האויב כמעט בכל ערי ליטא הוא עקר את המצבות והרס את

188 אלטשולר, במכבש הסובייטי, עמ' 325-326.

189 אשרי, ממעמקים, ב. עמ' קיג-קיד.

הקברים עד שלא נודע מקומם אל נכון, [...].¹⁹⁰

במבט לבתי הקברות של ליטא מתגלה הרס מוחלט, במיוחד בערים הגדולות (דוגמאות בולטות: וילנה שנסקרת בפרק זה ובפרקים אחרים, פוניבז', קלייפדה, שאוולי ועוד). בחלק התחיל ההרס בתקופה הנאצית, ותחת השלטון הסובייטי הושלמה המלאכה. לגבי חלק מן המקרים ההרס לא הושלם (בית הקברות בקובנה נותר במצב ביניים שכזה; להלן פרק ד). יש מקרים שבית הקברות נמחה והשתדלו שלא לבנות בו (בשאוולי יש במקום חורשת עצים מוקפת גדר, בקלייפדה - היה מתקן האזנה ושיבוש סובייטי, כיום זהו 'שטח פתוח' שהוא חלק ממכלול בניין הקהילה, המצבות הספורות שנותרו נעוצות בקיר המתחם; פוניבז' - גן ציבורי¹⁹¹). בעירות המצב איננו אחיד, יש בתי קברות קטנים המוחזקים היטב (שוב, קירדאן). שבהם הוצבו מצבות מחדש וסודרו בסדר מקובל של בית עלמין (מה שמותר מקום לשאלתו של הרב אשרי - האם המצבה משקפת את זהות הנקבר תחתיה). ויש מקרים של הזנחה מוחלטת.

כפי שצינתי, לכד מסיפורים שנצטברו באמתחתי, איני יכול להצביע על חקירה מסודרת בנידון; כל שאוכל לומר הוא כי יש יוזמות שיקום מקומיות צנועות, מהן הנשענות על דחיפה ומשאבים של יהודים מחוץ לליטא. משלחות נוער שעוסקות בשיקום ופענוח מצבות - ודאי שתורמות; הן אינן מספיקות הרבה, אך מתוות דגם פעולה לעתיד. בכל מקרה נותרה מלאכה מרובה בפני מי שיהיה מעוניין להנציח את בתי הקברות הזנוחים.

בית העלמין הרוס עומד במרכזן של יצירות מסוימות. יחזקאל פולרביץ אבי-שב"י מאור, יהודי יוצא ליטא שהוגלה לסיביר, מתאר את תחושת ההחמצה מול הקבר שנעלם בשיר 'בבית קברות רחוק וזועם...':

בבית קברות רחוק וזועם, בין אבנים מעושבים וחלודי אזוב / הלכתי לשווא, אמא, לחפש את שרידי זיכרונך. / אהה! האם הזמן המטורף או הסער בטפטוף, שיחוק וכרסום של איך-סוף / כבשיניים הוציאו מהשיש, מחקך ואינך? // אינך? הרי שנים על שנים חלמתי אנוכי לבוא בתפילתי אל קברך / ולהשתטח עייף ומרוסק על עפרך הקדוש. / ופתאום - לא מצאתיו. אבדת בשנייה. ועתה בלעדייך תשוש אשרך / באין דרך, באפלה המרופשת, נדהם ומרוטש. // אינך? כולי כאב

190 אשרי, ממעמקים, א. עמ' קנו-קנח.

191 יש מן האירוניה המרה בכך שדווקא בבית הקברות היהודי בפוניבז' הועמדה בשנות השלושים מצבה לחיילים היהודיים שנפלו במלחמה לעצמאות ליטא (פנקס הקהילות, עמ' 460).

צורב ורמע חונק: הן פה, בביתך הקטן בכנר, / רק קברך, אמא. לטפני ברוך ואף
הוא כבר נחרב. / ועתה אין לי פה כלום ושום איש. אני זר והרקיע על ראשי נשחר
/ וזרה האדמה שעליה כל עמי נערף [...]”¹⁹².

בשיר אחר שלו: 'שתי יונים... (בגן עירוני שנטע על בית עלמין):' [...] וידעתי:
לא סתיו הוא זה שהכאיב את נפשן / ולא חורף קרב עם חודי הקור בשיניו. /
גן שניטע על קברי אנשים הרעישן / וחילול החיים - על צמרת אילניו.¹⁹³ ככל
הנראה, שילוט מדריך, גם אם מוצלח, לא יפיג תחושות שכאלו, ואפשר שזיכרון
בית העלמין שכך אירע לו נעוץ דווקא בליבו.

הקהילה היהודית

עד כאן עסקנו בעיקר בליטאים, מכאן לקוטב השני במפת הזיכרון - היהודי.
'היהודי הזוכר' נמצא ברובו בישראל, אך יש זוכרים פעילים למדי גם בליטא. אין
זה המקום לסקור בהרחבה את תולדות הקהילה הקטנה הקיימת היום בוויילנה ואת
אפיוניה החברתיים והתרבותיים.¹⁹⁴ בתמציתיות, מדובר בקהילה כללית (בשונה
מהקהילה הדתית הקטנה) בת למעלה מ-4000 נפשות (שאלת הערכת המספר
קיימת כאן כבכל קהילה אחרת במזרח אירופה, ולא רק בה). המייצגת את יהדות
ליטא כולה. היא מקיימת מוסדות משלה (בליטא דווח באופן עקיף על שני בתי
כנסת פעילים,¹⁹⁵ בוויילנה קיים גם בית כנסת של חב"ד, להלן). ונעזרת הן בשלטון
המקומי, הן ביהדות העולם, והן, בעיקר בהקשר החינוכי, ברשויות שונות של
מדינת ישראל. לענייננו החשוב הוא כי הבסיס לקהילה היו אומנם ניצולי שואה
ששבו לוויילנה מיד לאחר שחרורה על-ידי הצבא האדום, או שבאו ממקומות
אחרים בליטא שבהם תנאי החיים ליהודים ולאחרים היו גרועים בהרבה; אך
לאחר קבלת העצמאות ב-1991 פקד את הקהילה גל עלייה גדול לישראל שדלדל
מאוד את שורות יוצאי ליטא המקוריים, ובמקביל העלה את השיעור של יוצאי
מדינות מה'גוף' שמקובל לקרוא לו 'חבר העמים', שגילו את היתרונות בהשתקעות
דווקא בארץ מזרח אירופאית שהשפה הרוסית עדיין מוכרת בה, אך פניה מופנות
מערבה. רסיסי קהילות נמצאים גם בערים הגדולות האחרות בליטא (להלן).

192 אבי-שב"י מאור, הכוכב האדום, עמ' 66.

193 שם, עמ' 95.

194 ראו: גולדשטיין וגולדשטיין, יהדות ליטא - פרופיל דמוגרפי.

195 שם, עמ' 89.

מבחינת הזיכרון, הקהילה בוויילנה מקיימת מוזיאון גדול, למעשה מערכת
מוזיאונים (להלן). בבית הספר 'שלום עליכם' - בית ספר יהודי ממשלתי שבו
לומדים תלמידים יהודים וגם לא-יהודים, לומדים גם עברית. מטבע הדברים,
עוסקים שם בנושא השואה ויהדות ליטא בדגשים יהודיים, וזאת מתוך שיתוף
פעולה עם בתי ספר אחרים. מבחינת תודעת הזיכרון הכללית, קהילה קטנה שכזו
איננה מקיימת מדיניות זיכרון בלתי-תלויה במערכת הליטאית. נציגי הקהילה
משתתפים בטקסים הרשמיים (למשל בפונאר), ומעניקים להם צביון של שיתוף
פעולה. כל אימת שעולה בליטא נושא הקשור בעניינים יהודיים, משתפים את
הקהילה, אם כי לעתים הקהילה מוצאת את עצמה משותפת - ניתן לומר שלא
בטובה - בבעיות כבדות משקל דוגמת בית הקברות בוויילנה (לעיל, ולהלן פרקים
ב ו-ג). כבענייני זיכרון מרובים אחרים, גם בסוגיה זו קשה מאוד לדעת מה קורה
בלבבות. קשה לדעת מה חושבים בני הקהילה על חלקם של ליטאים - בניהם
ונכדיהם עשויים להיות שכניהם - בשואה; תחושת-י - מבוססת על רמזים בשיחות
- היא כי עדיין פועמת בלבם ההערכה לתפקיד הסובייטי בניצחון במלחמת העולם
השנייה, בעוד שמדרכו של עולם, עניין זה פחות מובלט - בלשון המעטה - בזיכרון
הליטאי. אין ספק שלקהילה היה תפקיד מסוים, הגם שקשה להעריכו במדויק, הן
בעידוד החקיקה להנצחה בליטא והן במימושה.

הקשר של הקהילה עם הממסד בולט בשאלות של בעלות על רכוש יהודי
ציבורי. בדיווחים למשרד החוץ של ארצות הברית על החזרת ספרי תורה ליהדות
העולם, סופר על טקס בוויילנה ב-30.1.2002, שבו הוחזרו 309 ספרי תורה שהוחזקו
בארכיון באוניברסיטת וילנה. ב-17.6.2002 ממשלת ליטא הקימה ועדה להשבת
הרכוש הקהילתי היהודי (בניסוח באנגלית: Commission on Restitution of Jewish
Property in Lithuania), יושב הראש הוא שר המשפטים הליטאי, ויש נציגים
של משרד הפנים, משרד האוצר, מחלקת הארכיונים, מחלקה למיעוטים ועיריית
וילנה. מדובר על רכוש קהילתי ציבורי, ומתנהלת עבודה על הבסיס התחוקתי
להשבה. המסייר בליטא 'היהודית' של העשור הראשון במאה ה-21 יגלה רכוש
ציבורי יהודי רב העומד כאבן שאין לה הופכין, כשלעתים הוא אף מפריע לשיקום
סביבתי, למשל, בית החולים היהודי בקובנה - 'ביקור חולים' הסמוך לאחת הפינות
המתוירות ביותר בעיר (אזור המבצר ושפך הוויליה לנימן; להלן פרק ד), או בתי
כנסת ברחוב גאלו בוויילנה.¹⁹⁶ בנסיבות אלו השאלה הנשאלת היא האם יש לאל

196 המדריך: Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture, Vilnius 2006. מוצא לנכון

ידה של קהילה כה קטנה, המתרכזת ברובה המכריע בבירה, ושלוחותיה בערים האחרות זעירות, לקבוע מדיניות ברורה בסוגיות יהודיות נכבדות ולעמוד בה, במיוחד כשנושאים הקשורים בקהילה עלולים להפוך על נקלה למוקד לבעייתיות בינלאומית.

בעיסוק בהנצחה ובזיכרון, יש להזכיר את המוזיאון היהודי בוילנה. המוזיאון הנוכחי מוגדר כ'מוזיאון היהודי של ליטא' ומכונה על שם הגאון מווילנה (באנגלית: 'The Vilna Gaon Jewish State Museum of Lithuania'). כותרתו באידיש מעניקה לשם הזה מעט יותר לחלוחית - 'אידישער מלוכה שער ווילנער גאון מוזוי'. אין למוזיאון כותרת בעברית. סמלו פשוט עד סתמי, והוא מבוסס על דגם גיאומטרי של פסיפס משולשים המכיל מגן דוד, עיגולים ומעל מתנוסס דגל ללא סימנים בתוכו. בפרסומים שונים שלו מוצגת באופן בולט תמונה מפורסמת של בית הכנסת הגדול של וילנה שחרב (על רקע חצר השוליהוף). המוזיאון פועל בשלושה מרכזים בוילנה: 1. 'הבית הירוק' - צריף לא-גדול ובו תצוגת שואת יהודי ליטא; 2. המוזיאון הסמוך לבית הקהילה - תצוגות שונות של יהדות ליטא שנכחדה והמאבק בנאצים (חסידי אומות העולם הליטאיים, הדיביזיה הליטאית [להלן פרק ב]), בתי כנסת בליטא, הכנר יאשה חפץ והסופר אברהם קרפנוביץ); 3. 'מרכז הסובלנות' - תערוכות שונות על יהדות ליטא. שלושת האתרים הללו ממוקמים במרחק לא-גדול זה מזה במרחב רחוב פליימו (לשעבר, זאוולנה), רחוב בעל חשיבות היסטורית שתחם את הרובע היהודי במשך תקופה ארוכה, והיה גם גבולו של הגטו במלחמה. למבנים שבהם ממוקמות התצוגות יש ערך היסטורי: הבית הסמוך לבית הקהילה הוא בית הגימנסיה העברית 'תרבות', 'מרכז הסובלנות' היה תיאטרון יהודי; על 'הבית הירוק' ייאמר דבר מה בפרק הבא, כאן נציין כי כמוזיאון שואה הוא מסתייע היום במתנדבי 'חיל השלום' האירופאי, שנמנעים מלשרת בצבאות של ארצותיהם. מסונפים למוזיאון היהודי גם המוזיאון הקטן בפונאר והמוזיאון בדורסקיניקאיי המוקדש ליצירתו של הפסל יעקב ליפשיץ. המוזיאון כמוסד 'משרד' מודעות גבוהה למעמדו כמשקף מסורת והמשכיות; זיכרונה של יהדות ליטא, והמשכיות של המוזיאון היהודי שנוסד בוילנה ב-1913, שרד את נזקי מלחמת העולם הראשונה והשנייה, שוקם ב-1945

להתייחס למצב הזה. נאמר בו:

"According to the law of the Republic of Lithuania on restitution, the former synagogue was returned to the Religious Community of Vilnius. Today, the building remains in a state of neglect" (p. 15).

ונסגר בצו השלטון הסובייטי ב-1949, ורק ב-1989, כשרוחות הפרסטרואיקה החלו לנשוב בעוז, נפתח מחדש.¹⁹⁷

בצד התצוגות ראוי להדגיש את מערכת המחקר והפרסום הענפה של המוזיאון בוילנה. בעיקרה זוהי יוזמה מקומית הכרוכה במסירות ואף במפעל חיים (לעניות דעתו, בולטת במיוחד, רחל קסטניאן).¹⁹⁸ לא תמיד המערכת הזו פועלת בשיתוף פעולה עם גורמים מחקריים בישראל, ובשיחות עם גורמים הקשורים במוזיאון עולים רמזים להדרתם מפעילות מחקרית פוטנציאלית ומשיתוף פעולה מחקרי. היבול של הפרסומים רב; חלק מהחומרים משרת את התייר היהודי, ואת מי מבני הקהילה שמעוניין להעמיק את ההיזכרות בעברה שנכחד. עניין רב עולה בעיון בתיעוד המתמשך של כל פיסת מידע בעיתונות המקומית; ועד כמה שהיה סיפק בידי לעיין בחומר הזה, ברור שהוא משקף מגמות בהתפתחות החברה הליטאית לגווניה ביחסה לעולם היהודי שאחרי מלחמת העולם השנייה, והוא יסייע למחקר בעתיד. במוזיאון כמעט ואין פרסומים בעברית, ובהתייחס לציפיות ממוסד האמור לשמר מורשת, זה משונה לאור העניין הרב בעברית בליטא בכלל ובוילנה בפרט, לפני המלחמה. בהקשרים הנידונים כאן, נודעת לדעתנו חשיבות מיוחדת ל'ספר הכאב', שיש בו שימוש בעברית, שנתפרסם בוילנה, וניתן לראותו כפרי העיסוק הקהילתי בעבר (להלן).

התחושה הרווחת בין אנשי הקהילה היא שהמסד הליטאי מעוניין בטיפוח קיומה, ותומך בהיותה מייצגת את העניין היהודי, ויש בכך היגיון. לא כאן המקום לעמוד על מעמדה הרשמי, אך בנוכחות קהילה קטנה שככלות הכול עניינה העיקרי הוא ההשתלבות, יש ללא ספק מן הנוחות השלטונית. האם קהילה קטנה, בעיקרה לא-אותנטית, אך מנסה ללא ספק להקפיד על שמירת זהות מסוימת בתוך חברה השואפת רשמית לרב-תרבותיות, עשויה להיות 'שומרת החותם' של הזיכרון היהודי? לפחות בקרב אותן דמויות שעמדו בבסיס הפעילות במוזיאון, טיפחו ועיצבו אותו, גדול החשש שעם הסתלקותן מן העולם יגווע הזיכרון היהודי האוטנטי, ואופני שמירתו - אם תתמיד - ישתנו בצורה דרמטית. שאלה אחרת המסתעפת מכך היא האם לקהילות היהודיות הקטנות שנתרו בליטא, בראשן זו של וילנה, נודעת משמעות בעיצוב הזיכרון הליטאי? הצעת תכנים יהודיים

197 קסטניאן, המוזיאון היהודי, עמ' 7-10.

198 אהרון עינת מתבסס בין השאר על 'שימות האסירים' שעובדו בשני כרכים שהוצאו לאור על ידי המוזיאון; עינת, החיים הפנימיים בגטו, עמ' 4.

זמינים לליטאי מתעניין בעברה היהודי של ארצו, במיוחד כאלו שאותם לא ימצא במקומו אחרים (בפרק הבא נזכיר את הנצחת 'הדיביזיה הליטאית'), ופעילות תרבותית הקשורה במוצגים במרכז הסובלנות, איננה עניין של מה בכך, אם כי קשה להעריך את מלוא משמעותם.

בעיסוקנו ביהדות בליטא בהווה, חשוב להצביע על הנוכחות המסיבית בוויילנה של תנועת חב"ד המקיימת מוסד חינוכי, בית כנסת ופעילות חינוכית נוספת. מבחינה זו וילנה משובצת היטב בכפר הגלובלי של חב"ד. בשלט בכניסה למרכז בוויילנה בהווה, אין שום אזכור לייחודיות של קהילה זו. גם היעדר הכיתובים בעברית, פוגע בדמות של קהילה שחלק נכבד בה כתב ואף דיבר עברית. קשה להתעלם מרסיסי אירוניה הכרוכים בהצלחת חב"ד דווקא במקום שבעבר כה הצליחו בהרחקתה ממרכזי הכובד של חייו היהודיים; לא אחת שמעתי בהקשר זה ניסוחים דוגמת 'מה הגר"א היה אומר על כך?'. אין זה מיותר לציין כי לנוכחות תנועת חב"ד בוויילנה, הייתה התנגדות ליטאית רשמית שאין לאל ידי להעריך את עוצמתה ומניעיה הנסתרים, ונימוקה הרשמי - היעדר זיקה היסטורית של חב"ד לליטא; קרי, הניגוד ההיסטורי הידוע בין יהדות ליטא לתנועת חב"ד. במובן מסוים, כפי שנטען להלן בבואנו לתאר את בית הכנסת המרכזי של וילנה בהווה (פרק ג), גם הכתובות העכשוויות בבית הכנסת הזה משרדות מסר סמוי נגד תנועת חב"ד. אי-אפשר לסיים את הסקירה החטופה על הקהילה המרכזית בוויילנה ומעמדה בעיצוב הזיכרון היהודי בליטא המתחדשת מבלי להקדיש מילה לעמנואל זינגריס (זינגר), ששמו עולה בשורות אלו מפעם לפעם. זינגריס מסמל את הקשר היהודי-ליטאי בליטא החדשה במלוא עוצמתו, ומעמדו זה מעמידו כמעט בהכרח בקטגוריה של שנוי במחלוקת. גם ללא מעמד רשמי בקהילה, מייחסים לו את התחייה היהודית בבתי הספר אחרי השחרור, ואף מעט לפניו בעת הפרסטריוקה, וכינון המוזיאון היהודי בוויילנה, ובמקביל, עידוד פעילות בזירת המחקר הליטאי על אירועי השואה.¹⁹⁹ הוא זכה להערכה גדולה בליטא בגין היותו מעורה באופן עמוק בתרבות הליטאית. שמעתי מפי מספר יהודים בוויילנה את האפיון - 'יהודי בקרב הליטאים, ליטאי בקרב היהודים', הוא נחשב כפוליטיקאי מוצלח הדוחף עניינים רבים הקשורים לקהילה ולעניין היהודי בליטא בכללותו. הצלחתו

199 מכתב מחאה של אבנר שלו על גילויי אנטישמיות ועיוותים בהקשרים הנדונים כאן הופנה אליו: "[...] כמו כן כתב אמש בשנית ליו"ר הוועדה ההיסטורית הבינלאומית בליטא, עימנואל זינגריס, ודחק בו להשמיע בפומבי את מחאתו נגד המצב" (הודעת לעיתונות של יד ושם, 11.08.08).

הפוליטית בסיס הליטאי ונציגותו בארגונים של האיחוד האירופאי עוררו עליו את חמתם של אנטישמים, ובה בעת, גם כעס גדול של אנשי איגוד יוצאי ליטא בישראל (להלן) וגורמים אחרים בישראל המתקשים לעכל את מעמדו המיוחד.²⁰⁰ בנוסף לקהילת וילנה מצליחות מספר קהילות זעירות - כולן עומדות על מספר חברים משוער של כ-200 - לשמור על אופני קיום מסוימים ולשרוד. התופעה בכללותה ראויה למחקר, אך אי אפשר להתעלם מעצם הנחישות המופגנת על ידי אישים וקהילות בשאיפתם לזהות. כולן עוסקות בסעד וסיוע לנזקקים, בדרך כלל בני משפחה של יהודים שעלו לארץ או שהיגרו לארצות אחרות, או מי שהפנסיות הליטאיות או הסובייטיות אינן מספיקות לצורכי היומיום שלהם. הן משתדלות לקיים מוסדות מינימאליים, חרף הקושי להחזיק משרדים ומנגנונים ללא עזרה מספיקה מצד גורמים ביהדות העולם, בישראל או בליטא. קהילת שאוולי מבוססת על בעלי שורשים בליטא ולא ברוסיה, בעיקר יוצאי עיירות בסביבה שהעדיפו את העיר הגדולה, חלקם בני משפחה של קצינים בצבא האדום. בהיעדר בית כנסת פעיל, מנסים לשמור על תרבות יהודית מינימאלית הכוללת כינוסי תפילה בחגים באופן לא-עקבי. דווח על ארכיון קהילתי עשיר למדי, שמתברר שהוא מעורר עניין גם בקרב סטודנטים להיסטוריה באוניברסיטת שאוולי, ואף נרקם שיתוף פעולה מסוים בין הקהילה לאוניברסיטה.²⁰¹ בפוניבז' יזם גנאדי קאופמן גילוי של יהודים שלא היו רשומים בצורה מסודרת בקהילה על-ידי פנייה בעיתונות שמטרתה הרשמית הייתה לזמנם לצורך מחקר, ואגב כך נחשפו והחלו להתכנס ולהתארגן. במגבלות הידועות של חולשת הקהילה הקטנה, הוא פעיל במאבק על שימור שרידים יהודיים בפוניבז'. משרדי הקהילה שוכנים במקום בעל משמעות סמלית - בניין מרשים למדיי שבו הייתה הגימנסיה היהודית לבנות, והיום נמצא בו בית ספר ליטאי. בקובנה מתקיימת קהילה דתית המתרכזת בעיקר סביב בית הכנסת הפעיל - בית הכנסת הכוראלי, המשמש גם אתר תיירות רשמי (להלן, פרק ד). מסתבר שהחיים היהודיים כאן אינם מצטמצמים רק למניין הזקנים שמתכנסים לתפילת מנחה וערבית. בעזרת נשים המציעה מרחב גדול למדיי, הולכת ומתארגנת בזמן כתיבת הדברים תערוכה מעניינת ביוזמתו של ראש הקהילה הדתית המקומית

200 בשורות של פרק זה מובאים דברי ביקורת שנכתבו נגדו, מהם חריפים ביותר בסגנונם. יצוין כי ב'פנקס הקהילות', דב לוין תיאר את אישיותו בצורה מאוזנת יותר. הקפיד להדגיש כי אביו היה חיל בדיוויזיה הליטאית (פרק ב), ואמו ניצולת גטו קובנה, היה פעיל בתנועת סיוודים - תנועה אינטלקטואלית לעצמאות ליטא (פנקס הקהילות, עמ' 106).

201 ריאיון עם בוריס שטיין (שטיינאס), קיץ 2008.

משה ביירק (נולד בקובנה, מציג עצמו כיהודי ליטאי אוטנטי), הכוללת צילומים, מהם לא-שכיחים, אוסף תמונות מצוירות של רבני קובנה וחומרים נוספים.²⁰² דווח על התעניינות של ליטאים - סטודנטים ותלמידי תיכון הבאים ללמוד על יהדות, זאת בעיקר בהקשר תיאולוגי, ופחות בהקשר של השואה בליטא.

ספר הכאב

'ספר הכאב' איננו הביטוי הראשון לתיעוד אתרי הרצח; חרף הדאגה הפיסית לגוף השורר פשוטו כמשמעו, גם הנצחת הנרצחים עמדה בראש סדר היום היהודי כבר בסיום המלחמה, ובאופן כללי השלטון הסובייטי אפשר זאת. כרקע לדברים נציין כי בארצות הבלטיות הרשויות נטו לאפשר הצבת אנדרטאות לקורבנות השואה יותר מאשר באזורים אחרים בברית המועצות,²⁰³ מגמה שהביאה לריבוי יחסי באתרי הנצחה. מובן שביסוד התופעה עמדה המוטיווציה של השרידים. הרב אשרי מתאר תוך שימוש בהתנסחות הלכתית (האם מותר להשתמש בעצים בבתי קברות יהודיים לצורך גידור קברי האחים?) את מפגש השרידים עם הזוועה המוליד רצון לסימון וציון:

אז יצאתי בערים החרות של ליטא מקום קהלות הקודש של חסידים ישרים ותמימים שמסרו נפשם על קדושת השם כדי לחפש לגלות את מקום קבורת אחינו ואחיותינו הקדושים [...] ובכל מקום שבאתי הראו לי הליטאים ימ"ש את קברי האחים הגדולים שלתוכם הושלכו על ידי הרוצחים גופות קדושונו וטהורינו [...] וכוסו על ידי הזדים בעפר [...] ראיתי שרוב קברי הקדושים נמצאים בשרות מרעה ותבואה, וכדי שבעלי השדה לא יחרשו את הקברים [...] עד כי לא יוכר ויוודע במשך הזמן מקומם [...] רציני לגדור את הקברים הללו בכל מקום שהם בגדר של עץ כדי שמקומם ישאר ניכר לבל יורעו ויושחתו ומנוחת קדושונו תהיה כבוד.²⁰⁴

צבי ברק תיאר את יחסם של השרידים בליטא הסובייטית לצורך בהנצחה במקום:

[...] כבן או בד החש לקבר אמו, אשר הגולל טרם נסתם עליו, כך חשו השרידים אל קברות האחים. הם רצו לדעת כל פרט מרגעיהם האחרונים של קיריהם. הם

202 יש קשר מסוים בין התערוכה לחגיגות 600 השנה לקובנה, וזהו ככל הנראה אחד המפעלים הבוררים המדגישים את הויקה של העיר החוגגת ליהודי עברה.

203 אלטשולר, במכבש הסובייטי, עמ' 345.

204 אשרי, ממעמקים, א, עמ' קסא-קסב.

אספו כל גרגר של ידיעה, כל סופור של שכנים כדי לדעת יותר ויותר על דרכם האחרונה של משפחותיהם וקהילתם. [...] כל החוזר לעיירתו, למקום הולדתו או מגוריו, חש שלא רק אבותיו, בני משפחתו, אשתו וילדיו, אלא כל הקהילה הובעת ממנו שלא ישכח אותם, שיעלה על קברם, שיגדר את מקום מנוחתם וימנע מבעלי חיים לטמא את הקברים ומבני אדם, גרועים מחיות טרף, מלנבור בקברים בחיפושים אחרי שיני זהב. הם דרשו להקים להם יד ושם, להדליק נר נשמה ולומר קדיש.²⁰⁵

הקורא הישראלי היה מודע לפרי המחקר בנידון מן הנתונים שהוצגו בחלק הרביעי של ספר 'יהדות ליטא', משנת 1984; נמצאת שם טבלה מסודרת של אתרי הרצח לפי סדר הא"ב.²⁰⁶ כן מצוי ברשימת היישובים במדור 'ערי השדה' שערך צבי ברק, מידע רב על המצבות והאנדרטאות, על כיתובים ועל היעדרם.²⁰⁷ הדברים שהובאו שם מבוססים על מקורות רבים כולל חומרים שפורסמו על ידי רשויות ליטא הסובייטית (שני כרכים של 'טבח המוני בליטא', וסדרת הספרים 'העובדות מאשימות'). מובאות בהם תמונות רבות של מצבות רבות המלמדות על שונות רבה בצורה ובכיתובים (הרבה 'כוכב אדום'; מבלבל! נראה לעתים כ'מגן דוד'; כללית יש משקל רב לרוסית וגם לאידיש).

'ספר הכאב' הממשיך את המסורת הזאת, איננו רק תיעוד מקיף של אתרי השמדה ואנדרטאות, הוא גם הצהרה של קהילת ליטא שבהווה על המודעות להנצחתה; הוא מוסיף לידוע את הנתונים על אתרי ההשמדה בליטא שנאספו בשנים הראשונות שלאחר השחרור מעול השלטון הסובייטי, עם הינתן הרשות (ובמידה מסוימת - העידוד) לחקור את הנושא בדגשו היהודיים. מלאכת החשיפה, והמחקר בשטח, בוצעו בד בבד עם המחקר והתיעוד. כמסמך מקומי, שחרף כל מה שנעשה עד אז, יש בו מן החלוציות, הוא זכה למוניטין רב; תיירים וחוקרים הרבו להשתמש בו, ולמעשה המהדורה שפורסמה במהלך שנות התשעים אולה לחלוטין. שלא כחומר בנושא מן העבר, הספר כתוב בארבע שפות - אנגלית, ליטאית, אידיש ועברית, ואגב העיסוק בזיכרון, יש בכך גם הצהרה על הליטאיות המתחדשת. המיזם נתמך על-ידי גורמים רבים, מהחשובים שבהם הוא המוזיאון היהודי בוויילנה. ריכז את העריכה יוסף לוינסון. נוסף מילים ספורות על עיצובו. כריכתו שחורה; היא משררת כי הכאב הוא

205 יהדות ליטא, ד, עמ' 235.

206 שם, עמ' 481-490.

207 שם, עמ' 235-273.

גם אבל. בקידמתו מוטבע מגן דוד מוזהב, קרוע, והרקע השחור 'פורץ' אליו. השחור נוכח באופן בולט גם בדפיו של הספר.²⁰⁸ מדובר בפס עבה בכל השוליים העליונות של כל עמוד, ובו מוטבע המספר של העמוד בצבע לבן; גם המפות מעוצבות על רקע שחור. דפי מעבר שאין בהם כיתוב הם שחורים לחלוטין. בעמודים מסוימים נכתבו ה'קדיש' וטקסטים אחרים על רקע שחור. התמונות בשחור-לבן (האם זו החלטה מודעת?) מוסיפות שחור על גבי שחור. גם אם טכנית קשה לעתים לקרוא בו, השחור שבספר יש לו 'חיות' משלו.

בקולה של וילנה היהודית בהווה, הספר זכה גם לדברי ביקורת, למשל, קולו של דב לויין שדבריו כתובים בכישרון ספרותי לא-מבוטל: 'כאב בערבון מוגבל';²⁰⁹ ביקורת ארוכה - כואבת ומכאיבה (אם בענייני כאב עסקינן), המנצלת את הספר כנקודת זינוק לפולמוס נוקב עם הקהילה הנוכחית בליטא. תוך ניצול המילה 'כאב', הוא קושר את הספר לשירו המפורסם של שמריהו (שמרקה) קצ'רגינסקי (קאטשערגינסקי) 'פונאר' - 'שטילער, שטיעלר לאמיר שוויגן'. תרגומו הידוע לעברית של אברהם שלונסקי: "[...] שקט בני לי, מטמוני לי, / אל נבכה בכאב! / כי בין כה וכה בכיינו / לא יבין אויב... [...]", מעניק את המוטו למאמרו. אכן, קשה למצוא דוגמאות רבות לקשר כה מצמרר בין דברי מוטו למאמר לבין תכניו. דב לויין מודע למשמעותו הקהילתית של הספר; הוא כותב בביקורת על דמויות משרידי הקהילה בליטא שהם:

[...] מאוישים כיום את הראשות של קומץ המוסדות הזעירים שהממשל הליטאי הנוכחי מעוניין בקיומם וחפץ ביקרם מסיבות שונות אחת הסיבות מעוגנת בכמיהה לשינוי התדמית השלילית של ליטא בעולם [...] להוכיח [...] שקיימת כביכול ליטא 'אחרת' שראויה לתמיכה מבחינה מדינית [...] וכלכלית [...].²¹⁰

בהמשך הוא לא מהסס להתקיף בלשון לא-בוטה, אך בהחלט בחריפות, את זיקתו של עמנואל זינגריס למפעל:

במיוחד מסתייע הממשל הליטאי בחבר הפרלמנט היהודי עמנואל זינגר המעורב תרבותית ומשפחהית בחברה הליטאית וקורא לעצמו זינגריס, [...] לקראת הופעתו

208 ממשיך ומפתח מסורת - הגיונית למדיי - של שימוש בשחור, ראה העיצוב במסמכים מאשימים (רוזאוסקאס, מסמכים מאשימים).

209 לויין דב, כאב בערבון מוגבל, עמ' 19-20.

210 שם, עמ' 19. דב לויין רגיש לעניין אובדן השמות היהודיים; במקום אחר ביאר את הצורך בכך לתיר היהודי בליטא: "[...] לא פעם המבקרים בליטא מתאכזבים קשות מהשינויים הפיזיים שחלו במקומות ומהעלמותם של השמות המקוריים, שהיו ספוגים הווי יהודי, היסטורי ותרבותי. במצב זה חשוב שבעתים להזכיר ולהנציח את הפרטים השונים דווקא בשמותיהם היהודיים" (לויין דב, בין עולמות מתחלפים).

של הספר הזה, פורסם ביומון הגדול ביותר בליטא גילוי דעת של זינגר ובו מובעת התקווה שאירוע זה יביא 'לקירוב הלכבות בין העם הליטאי והיהודי' [...]. לויין עצמו לא מאמין במה "[...] שזינגר רואה מהרהורי לבו החצוי". על רקע ההתקפה על זינגר, משבח לויין את מי שמוגדר ככותב הספר, שעסק הן בצד הטכני בשטח והן בתיעוד, ויחד עם זאת, גלומה בדברים גם ביקורת נגד העמדת הפתיחה לספר בחזקתו של ליטאי, אשר לעצם הכתיבה, יהודי ליטאי פעלתן - לוינסון ככל הנראה הוא הרוח החיה מאחורי הספר, אך את הפתיחה המהותית לספר כתב המשורר הליטאי יוסטינס מרציניקאוויצ'יוס [...], "הלה, מאשים לויין, מרחיק עדותו למאה ה-14 כדי לתאר את האידיליה בין יהודים לליטאים, אך לא בהיסטוריה רחוקה עסקינן, ואין ברירה, צריך להגיע לאמצע המאה ה-20. בתקופה הזו, שב ומזכיר לויין, היו בורות שבהם נרצחו אנשים אזרחי ליטא: [...] הוא נדרש למטבע-הלשון השגור בעיתונות ובפי המנהיגות של ארצו לאמר: 'לא ליטא הפרה אותם, כי לא הייתה אז בעלת בית בביתה...', יחד עם זאת מודה הוא ש'היו ליטאים אשר ירו ביהודים - אזרחי מדינתם כמוהם ובזו את רכושם'". האם יש בספר הנכתב בליטא ביוזמת הקהילה כדי לרקום דיאלוג? הקהילה בוודאי מעוניינת בכך, אך בפיו של לויין אין בוקעת אופטימיות: "[...] שכן אין שום סיכוי בעולם שדברי כחש אלו שבספר יקרבו את בני שני העמים אלו לאלו כפי שמנבא זינגר, שהרי שני הצדדים יודעים גם את כל האמת, גם כשאינה כתובה בו. האם הסתרת כל האמת עשויה לקרב לבבות?". העוקץ העיקרי בביקורת מופנה אפוא נגד שימוש ביצירה שאמורה להזכיר ובפועל פועלת כדי להשכיח.

יש בביקורתו של לויין גם הערה לשונית מעניינת המתייחסת לשפע המקומות הנזכרים בספר:

[...] הדעת נותנת שאם מישהו חשב ברצינות לקירוב לכבות בין היהודים לבין הליטאים היה דואג להוסיף רשימה מיוחדת של מקומות יישוב מסוג זה [=שמות יהודיים של מקומות בליטא]. למה שהליטאים המעניינים כביכול, בתורתו של הגאון מווילנה לא יידעו גם איך כינו שכניהם היהודים את מקומות מגוריהם? אכן, אונומסטיקון יהודי עשוי לתרום לליטאי המעוניין להכיר את יהדות ארצו (להלן פרק ח); ליטאי המכיר את העיר הליטאית הגדולה למדיי פאניוואז'י, אך על פוניבז' עדיין לא שמע.

הליטואקים חוזרים - תיירות ושורשים

כמה מהתיירים היהודיים והישראלים בליטא משתמשים ב'ספר הכאב' מעורבן לעת כתיבת הדברים - הוא אול. מי הוא קהל היעד של חומרים מעין אלה? הדור שעזב את ליטא עזבה לנצח; הנרצחים לא ישובו, וגם רובם של מעט הניצולים הבינו שאין דרך חזרה.²¹¹

יחד עם זאת, התיירות היהודית מוכרת בליטא כענף חשוב למדי בתיירות הכללית לארץ זו, תיירות שליטא מעוניינת כל כך לטפח. כמרכיב מרכזי בתיירות לאתרים היהודיים המרובים שדי קל להגיע אליהם,²¹² הולכת ומתפתחת תרבות טיול של 'חזרה לשורשים' המוכרת היטב מארצות הפזורה הרבות, במיוחד אלו שחוו הרס וחורבן של העבר היהודי. בערים קטנות ושכוחות אל בליטא כבר לא מרימים גבה כשמגיע אוטובוס תיירים, או מונית, ומישהו נשלף מתוכו, ומנסה לצלם בית מזווית שונות. פעמים משווים את הפרטים במציאות לתצלום ישן נושן שצולם מזווית בלתי אפשרית לזיהוי בהווה. פעמים המקומיים 'יודעים בערך', וכשמנסים לשאול את השכנים הם משיבים (בדרך כלל בליטאית למדריך) תשובה סתמית נוסח - 'עבר כל הרבה זמן, הכול השתנה'.

יש משהו מיוחד במינו ברצון להגיע בדיוק למקום... שאיננו שונה (בדיוק!) מעשרות מקומות דומים בדיוק, ולא אחת הדברים מגיעים לכלל אכזבה מרה שדווקא המקום הלא-מיוחד הזה לא שרד בעוד שחבריו 'הדומים בדיוק', גורלם שפר. מיסטית או לא, זוהי חווית מקום עזה ומרגשת,²¹³ ואין פלא שלתרבות זו יש היבט טקסטואלי ברור; לא רבים ניצלו מן הגהנום הליטאי, אך יש מן הניצולים שהרבו לכתוב על כך. היום מתחילה להשתור בכתיבה גם חווית המפגש המחודש של ניצולים שהעזו לחזור לשעה, וצאצאיהם שבדרך כלל דוחפים לכך, עם המקומות ההם. במובן מסוים, ניתן לדבר על כך כעל 'זיכרון חדש, זיכרון בהתהוות, טקסטים מן העתיד'.

211 חוויה זו תועדה ללא סוף; למשל: "קייבאן מכורתי! איני מתגעגע אליך, איני מרגיש שום קשר לרחובותיך ורחובותיך ולבתי האולפנא שלך. [...] הרי בעוזבי אותך רק את הריסותיך ראינו, רק את יתמותך. נפרדתי ממך, כי ממי אפרד ולא השארתי כך שום חי, שממה ברחובותיך וקבר אחים גדול בירכתך. עוד עומדים בתוך והם ריקים. עוד עומדים בתי הכנסת ואין אלהים בהם. ממי אפרד? [...] (קרנבסקי, פגישות עם העיריה, עמ' 285). [...] ומאו שובי ארצה - יחד [=צמריון ואשתו] חיים אנו בארצנו ובתוך עמנו, ולגולה לא יצאנו עוד. אין לנו געגועים לא לליטא הגיאוגרפית ולא לירושלים הפיוית שלה - כי יהודיהן לא נותרו שם [...] (צמריון, וילנה כירושלים דליטא, עמ' 194).

212 יש מדריך לחייר היהודי פרי עטו של עקיבא סלע: סלע, בנתיבות ליטא.

213 עקבתי אחרי תגובות שונות, חלקן בעל-פה וחלקן כתב. מטבע הדברים, נוח יותר להתייחס לאלה שבכתב, ואצוין בקצרה, שאנשים שלא נהגו - על-פי עדותם - לטבול עטם בקסת סופרים, כתבו קטעים מרגשים ביותר; חלקם לא היסטו להפקידם בירי.

טקסטים שייקראו פעם ליד המקומות שהיום קוראים בהם טקסטים מן העבר. זה בולט בקטעים כזה של אריה סגלסון המבקר בליטא במשלחת רשמית ב-1995:

בביקורי קובנה הלכתי לראות אם ביתנו בגטו עדיין עומד על תלו. ואכן מאומה לא השתנה, אלא שמלבדי כבר לא היה איש מדייריו בין החיים: [...] עמדתי ליד הבית רועד ובוכה, ולידי רעייתי ברכה, שהתמזל מזלה ולא ידעה את טעם השואה. מאחורי ניצבה פמליה של משרד החוץ של הרפובליקה הליטאית. הליטאים עמדו מאובנים ולא זזו ממקומם עד שלא פניתי אליהם. הם ידעו היטב על מה בכיתי, אבל שתקו. האם חשו באותם רגעים רגשי אשם על שיתוף הפעולה של בני עמם עם הנאצים? על כך לא אוכל להשיב.²¹⁴

שלום אילתי מציג התלבטות אם בכלל לנסוע:

[...] ומי תבקר שם כשכל יקיריך נעדרים; מציליך אינם חיים עוד; הגטו מזה זמן רב נהרס ושטחו נבנה מחדש? האם אתה הולך לברר מי הם הליטאים שחיים עתה בבית שבו חיית לפני המלחמה, ואפשר שהם בעלי הרהיטים שהיו של משפחתך? ואיזה עניין יכול להיות בנשואת הסבל פעם נוספת? ואיזה עניין יכול להיות בעימות בעדים הדוממים הללו - הנופים השלווים, היערות האגמים, שכמו מעטה פסטורלי כיסו את הרוצחים ומעשי הרשע שהתרחשו בתוכם [...] ²¹⁵ בסופו של דבר הסקרנות מנצחת, סקרנות להפגיש בין הגיאוגרפיה הפיסית וה'גיאוגרפיה' הנפשית, ולראות מה יוליד המפגש:

[...] סקרנות גדולה התעוררה - איך נראים מקומות אלו שבהם פסעתי את צעדי הראשונים? כמה רחב, במציאות, הוא הנהר שאותו חציתי; כמה גבוהה היא הגבעה הירוקה שמנקודת המסתור שבה הבטתי מטה אל הגטו, מהעבר השני? מה היה הגודל העובדתי של השדה באותו כפר מרוחק שמעבר לו ראיתי את בית החרושת לסוכר עולה באוויר כיחידה אחת ומתפורר לפיסות קטנות, יחד עמי שם בשדה של אש ופגזים מתפוצצים? [...] הביקור גרם לי להלם - איך הנופים של ולדתי חיכו לי בסוד, ולא ידעתי עליהם דבר? עולם שנשמר חמושים שנה ויותר, במקום שהזמן קפא מלכת ועדיין עומד; כמו עיר אבודה במעמקי הג'ונגל שנשמרה, מתחת לצמחיית עבות וקווי המתאר של בתיה הקודמים והרחובות נותרו כפי שהיו אי אז, בזיכרון, מוכרים [...] ²¹⁶

214 סגלסון בלב העופל, עמ' 134, הערה 37.

215 אילתי, בחזרה לנהר.

216 אילתי, בחזרה לנהר, עמ' 1-2.

וחווית המפגש המחודש מגיעה לדידו לכלל סיכום, המצטייר כספירת מלאי של מהויות בלתי ניתנות לספירה:

[...] ספרתי את הרכישות שרכשתי ונשאר לי: בניין חסר גג ברובע העתיק, מצבור של הריסות שנצרים של עץ אגס צומחים ממנו, בית חרושת שמחזיק עקבות של אמוי, שביל אבנים שמטפס להר הירוק ושומר על צעדי רגליה, מקום פתוח קטן שדמותה של אחותי נוגעת, ומעשה טלאים של מסה של קברים בחורשה רוויה בדם. אחרי נסיעתי רכישותי גדלו [...].²¹⁷

ג'ק, אמריקאי שהצטרף לנסיעתנו השנייה, חלם על קניית הבית הישן בסלבודקה, שבו, לפי המסמכים, גרו הוריו בזוג צעיר, לפני שעמד מולם הצורך הרחוק להציל את תינוקם הפעוט. ברוח זו, אני צריך לקנות מחצית מן ההר הירוק [...].²¹⁸

מסע שורשים ראשוני, מייד לאחר קבלת העצמאות הליטאית, כשהצבא הסובייטי נוכח עדיין בשטחה, מוליד התייחסויות מסוג שונה מעט. ספירה רפפורט היא בת הדור השני, המבקשת את הבית שאותו מעולם לא ראתה ואת סבתה שכנכדה לא זכתה לפינוקיה. המסע עובר דרך סביבה המשררת דילמה מיוחדת לבן הדור השני - דילמת 'מגן דוד'. עבור דור האבות הוצמד המגן דוד הזהוב לבגד כסימן זהות מובן מאליו. הבת ממשיכה לשאת את התכשיט בן דמותו מרצונה החופשי, אך מתלכטת באיזו מידה לחושפו בסביבה שבעבר הסכינה למגיני דוד מהסוג הראשון בלבד:

[...] דילמה: עם המגן דוד מתחת לחולצה - או בחוץ שיראו? פחד מהגויים, פחד מהעולם מסיבי. אני יהודייה המטוילת לבדה. מסתובבת בין הבאזיליקות, הסמטאות והטירות. בתי קברות, בתי כנסת שוממים בחורבנם, בתי מגורים נטושים מלבנים אדומות שפעם גרו בהם יהודים. הד צעדי מהרהר ככיכר העיר, היכן שנאספו יהודים עם צרור מיטלטליהם ונלקחו לכתובת בלתי ידועה. צינה מקפאיה. הכול אפור - חזיתות הבניינים. הכול מת - אפילו צמרות העצים אינן זזות. חוץ מעורבים וזרזירים אין פה ציפור שיר. סרפדים ותותי יער. גררות תיל עצי אורן ואשוח. פסי ברזל וקרונות רכב מובילים לאי שם... גוי בשער פשתן ובגופייה מביט בי דרך חלון ביתו שפעם גר בו יהודי. שיכורים ('תיזהרי מהגויים השיכורים' מהדהדות בראשי מילותיה של אמא), נגני רחוב, רוכלות עם עצמות לחיים גבוהות מוכרות בידיים גרומות את מרכולתן - חריצי גבינת צאן. האם היו מסתירות אותי בתקופת השואה?

הנוף שמשהה את הזמן ומקפא את העבר איננו מעודד את הופעת המגן דוד החדש, שבסופו של דבר יוצא החוצה כמעין תנאי להמשך המסע. בהמשך מתואר היעד, העבר מציף את ההווה:

[...] ומדמיינת לראות כבר את סבתא ציפורה עומדת על מפתח הבית בסלבודקה, מקנחת את ידיה בסניורה, מציעה לי עוגת 'לקח' עם כוס תה וגביש סוכר, סופקת כפיים ואומרת 'רק עכשיו הגעת? למה לקח לך כל כך הרבה זמן?!', ומה אומר? שרק אזכה כבר להגיע לטבורו של השם, לבית ברחוב פנריו.²¹⁹

סלבודקה היא המצע לבית, למטרת המסע, מצע המציע בתים רבים: "הבתים של סלבודקה קטנים, שפופים וצפופים. בקתות העץ השקועות עד מחציתן באדמה, כמו גם גגות הרעפים המשופעים וגינות הירק, קידמו את פניי בקריצה כאומרים: 'חכיני לבואך. ברוכה הבאה, ברוכה השבה הביתה'", עד שיגיע הבית המיוחד. בנקודה זו, הכותבת משכילה לשוות לפעולת תיירות טריוויאלית אטמוספירה של מתח עז, וכך, באמצעות שימוש מושכל במוטיב ה'רגע שלפני...', מתואר רגע המפגש עצמו:

אני פוסעת ברחוב פנריו. מספר...15, מספר...13, מספר...11, והנה פנריו מספר 9 - ה'ביית'. הנה הבית בכבודו ובעצמו. בקתת עץ. עץ תות סוכך עליו מימין. ענפי הערבה הבוכייה משתפלים על קירותיו משמאל. קצות עשבים מלחכים את דפנותיו והוא אולם בשתיקתו [...] מישהו מסיט את וילון התחרה ומציץ בי בהיחבא, מהצד, מתוך חלון דירתו. דממת ממוות. שקט רועם. זולת תיפוף צעדי על המדרכה המשתפלת אל הכביש שאינו סלול לא רואים דבר, לא שומעים נפש חייה. והבית מסתכל בי בעליבותו, ואני - מעברו השני של הכביש - מניחה את מקל נרדוי בצד, נושמת את האוויר לריאותיי ומסתכלת בבית שאליו אני הולכת כל השנים. ככה אני עומדת אל מול הבית השותק דקה ועוד דקה, שעה ארוכה, שעות מספר, מתבוננת בחיים של אמא כוח מגנטי מושך אותי חזק חזק לאדמה, מדביק את סוליות סנדליו לאבני הרחוב; אני פוחדת לזוז, פוחדת למצמץ בעיני שמא תיעצמנה לשבריר של שנייה, ואז יעלם לי הבית ולא יחזור עוד לעולם. [...]

זהו, סבתא כבר לא גרה כאן.²²⁰

רחוב פנארו היה מקום מגוריה של כותבת זיכרונות אחרת - הרבנית רבקה וולבה; אצלה אין צורך לחפש את עקבות הדור הקודם בבית, היא הייתה בבית

הזה בעצמה. היא לא חזרה אליו, על כל פנים בספר זיכרונותיה לא מופיע דבר על כך. מכל מקום, מתבקש איזה מגע ויזואלי עם הבית, ואכן, הוא מופיע! ליתר דיוק, מופיעה רק תמונת הבית ששרד (וניצב עד היום). הכיתוב "הבית ברחוב פנירו 15 / בצד ימין גרו הסבא והסבתא, בצד השמאלי התגוררה משפחתנו. החלון השלישי מצד שמאל הוא חדרו של אבא".²²¹ בצד האחורי של הכריכה תמונה צבעונית של הבית עטוף העצים "[...] בתמונה - בית משפחתה של המחברת, הבית ברחוב פנירו, שהיה בית ועד לחכמים, ומתוכו נלקחו גדולי תורה לדרכם האחרונה [...]". יחסה לביתה עוד יעסיק אותי (להלן, פרק ט), אך כאן אציין כי אין בכל זה 'מסע שורשים', יש כאן לכל היותר מסע שורשים וירטואלי. אולם, כשליטא כה נגישה, הדור השני והשלישי, ולעתים שרידי הדור הראשון שנגרר אחריהם, אינם מסתפקים עוד במסע תצלומים בלבד.

תיירות השורשים הפרטית משמשת מעין 'קו ייחוס' לתיירות יהודית אחרת, לשורשים מסוג אחר; בני מר עורך הבחנה מעניינת בין המתגעגעים האוטנטיים לבין מי שמחפש משהו אחר. הוא פותח בשיר געגועים לוולנה (בפרק ג נראה עוד כאלו):

וילנה היא געגועינו / עיר הבית וכמיהה, / אח, דמעה תוריד עינינו / שוב ושוב לזכר שמה. / סימטאות בין נחליה / יערות בין גיא להר, / משהו צמא אליה וזקוק לימי עבר... כך באיריש, מתנגן הפזמון בבלדה היפה שכתב א"ל וולפסון בארצות הברית, עוד לפני מלחמת העולם השנייה. אחרי המלחמה גברו הגעגועים כמובן, ובני וילנה דיברו על עירם בעיניים נוצצות מזהב הכנסיות ומרמעת בתי הכנסת. אבל מה מביא בן הל אביב לגסוע פתאום אל וילנה? אם הגעגועים לשם עוברים בתורשה, הרי שבמשפחתי לא היה אף ליטואק, בן ליטא. כולם היו חסידים שאת פניהם לא נהגו לקדם שם בברכה [...]. אני מתגעגע אפוא על האפשרות הישנה, שהתגלמה בוילנה, של שילוב בין ישן לחדש, בין מסורת למודרנה; על תרבות יהודית חילונית, סינתזה של דורות רבים, ורגם לחיים יהודיים וחיים עם הסביבה. האם כל העושר הרוחני הזה יוכל להישנות במדינת היהודים? כל זה איננו כאן [...].²²²

אכן, ליטא איננה פולין, אך מול האתרים היהודיים שבה מגיב התייר - בין שבא לחפש את שורשיו האישיים ובין שלהציל את העולם הליטואקי האבוד - ביספרות

221 וולבה, ואמונתך בלילות, עמ' 18.

222 מר, עומדות היו רגליו.

מסע' עזת רושם. כתיבה היא חלק חשוב בהתמודדות עם האימה הבלתי נתפסת שמשררת ליטא ההיא; כפי שהדברים נראים בהווה, יוכל טייל העתיד להיעזר בבנייתה המחודשת של תודעת המקום הליטאי בחוויות המפגשים המרובים של השנים האחרונות. או אז, יעלו מן הסתם בקשר למסעות לליטא היבטים חינוכיים ודתיים מהסוג שנסקר בהקשר של המסעות לפולין; למען האמת, ובלי כל קשר לשאלת מידת הצדקתם העקרונית, לגבי חלקם ההצדקה להעלותם דווקא כאן בליטא גדולה אף יותר.²²³ ימים יגידו עד כמה, באיזו עוצמה ובאיזו מידה תיוותר תיירות שורשים זו טעונה ורבת ניגודים, ובאיזה מידה בכלל תתמיד.

מפויבז' לפויבז' - זיכרון יהודי בישראל ובתפוצות

האירועים בליטא בשנות השואה נצרבו בתודעה הלאומית; מבחינה זו, זיכרון יהודי ליטא אינו שונה מהותית מהניסיונות לשמר את זכר היהדות שנכחדה באירופה, אך אופיייה המיוחד של היהדות המושמדת בליטא והאופי המיוחד של ההשמדה, מציב לפתחו של הזוכר היהודי אתגר מיוחד של זיכרון, גם כשאינו מקיים קשר רציף עם ליטא. משהו על הצורות השונות של הזיכרון ייאמר בסעיף זה ובסעיפים הבאים.

ממד חשוב של הזיכרון יצוק בטקסטים לסוגיהם. בפרק ז נעסוק בניתוח בחינות שונות של ספרי זיכרון קהילתיים. כאן נציג מספר דוגמאות לגופים העוסקים במישרין בזיכרון יהדות ליטא ומקומות שונים בה.

באיזו מידה ניתן להקפיד את הרוח הליטאית ולערוך אותה לכלים חדשים במקומות שאינם ליטא? בטרם נעסוק בהשקפה על אודות 'הישיבות המנציחות', נזכיר כי מוקד רוחני אחר - מכון וו"א (ד'ער אירדישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט 'YIVO'), העוסק בחקר יהדות מזרח אירופה - קורותיה, תרבותה וחברתה

223 החומר על כך רב ביותר, בהקשר הדתי ראו: סיכומו של חיים שלם; שלם, מסעות נוער. בזמן כתיבתה של עבודה זו הועלתה בשבועון 'בשבע' לקראת עשרה בטבת תשס"ז השאלה של המעמד הדתי של המסעות לפולין; הועלו שם גם דעות המקבלות את המסעות כפי שהם, וגם ניסוחים חריפים ביותר נגד. הרב שמואל אליהו: "[...] מי שנוסע מדי פעם התלהב מזיו יופיה של אירופה, כדאי לו שייסע למחנות ההשמדה. שיראה כי מהתרבות היפה הזו צמחו היטלר ועשרות מליוני מעריציו. מי שמרגיש רגשות אשמה כשהוא שומע את המוסר הנוסף מאישי המוסר העולמי, יכול ליסוע לאושוויץ כדי להבין שמהאפיפיור ברומא ועד הפרופסור האחרון לאתיקה בשוויץ, כולם עודדו את המוני הרוצחים והכול בשם המוסר. מי שנפשו בריאה לא צריך לנסוע למחנות ההשמדה, למעט אם הוא צריך ללמוד על תפקידו של עם ישראל דווקא שם. [...] אבל מי שיכול ללמוד על תפקיד עם ישראל בדרך החיובית, מתוך התבוננות בהיסטוריה, מי שיכול להבין למה אלוקים יצר את העם הזה דרך התבוננות בתורה, בנביאים ובשאר ספרי העומק שלנו - לאדם כזה אין היתר לדרוך על ארמת פולין הספוגה בדם אלפי יהודים. אין לו היתר לפרנס את בני בניהם של הפולנים שסייעו לרוצחים הנאצים ימ"ש [...]" הדברים מדברים כמדומה בעד עצמם.

בהתייחסות מיוחדת למעמד האידיש, שנוסד בוילנה הנתונה תחת שלטון פולין הועתק לנו יורק ב-1940, ומקיים היום פעילות מחקרית וארכיונאית עשירה הדומה בעיקרה למקור הווילנאי.²²⁴ אכן, לעתים דומה שפיסת וילנה הועתקה ניו-יורקה, ואף הליטאים חשים קשר להעתקת-שליל שבמקום המיוחד הזה.²²⁵

מבחינתו של חיבור זה, נודע עניין מיוחד בליבון ניסיון ההנצחה שנשא אופי חרדי מובהק, מיסודו של הרב שלמה יוסף כהנמן - 'הגאון מפוניבז', ראש הישיבה המפורסמת של העיר, ומייסדה - ניסיון שהתרכז בבני ברק בהשראת ישיבת פוניבז' שמוקמה מחדש בעיר החרדית:

[...] היה בתכניתו של הגאון 'ליחדש' ישיבות ליטאיות חרות, שלא זכו עדיין להציב לעצמן שם, ואשר מספרן מגיע לפי חישובו לשמונה עשרה (18)! [...] מפעלי ההנצחה האחרים הם: היכל הזכרון - 'אהל קדושים'; פנקס הקהילות - הארכיון; 'דף זכרון' - הנצחת שמו הקדושים בני ליטא ולטביה; אוצר יצירות הרוח של יהדות ליטא - הספרייה; מכון להוצאת כתבי יד של גדולי ליטא; אוצר הקרנות גומלי חסד קדושי ליטא. פרט לכך יום הזיכרון מפוניבז' עצרת כללית של יוצאי ליטא ולטביה בארץ הקודש, ביום כ"ז בסיון - יום השנה לפלישה הגרמנית לליטא - מתאספים בישיבת פוניבז' בבני ברק מאות יוצאי ליטא ולטביה הבאים מרחבי הארץ. לקראת כ"ז בסיון תשכ"ה (1965) הוציא הארכיון בראשותו של הרב שמואל חסידה, חוברת ראשונה בשם 'ליטא' המוקדש לקהילת בירז'. לקראת כ"ז סיון תשכ"ז עמדה להופיע חוברת על וילקומיר. כוונת ההנהלה להוציא לאור חוברות נוספות לזכר קהילות ליטא החרבות. כל מפעלי ההנצחה עומדים להתרכז בבניין הגדול 'אהל קדושים' ההולך ונבנה למרגלות גבעת הישיבה. הבניין יכלול בין השאר אולם ענק עם 700 מצבות - לזכר שבע מאות הקהילות הליטאיות שנחרבו בידי הנאצים ועוזריהם בשנות השואה. כל מצבה תכיל את תולדותיה של הקהילה לפרטי פרטיה. הנהלת ישיבת פוניבז' בבני ברק יצאה בקריאה לציבור הרחב לסייע לה במציאת מסמכים תמונות ופקסימיליות מחיי הקהילות החרבות למען אפשר הנצחה מושלמת של הקדושים והטהורים הי"ד.²²⁶

היה בניסיון הנצחה זה מבט רחב ומקיף אל קהילות שהושמדו, מבט המושט מתוך תשומת לב לאפשרויות ההנצחה השונות; אם כי בפועל המפעל הספרותי הצטמצם לחוברות ספורות (להלן פרק ז). מעבר לפרטים, נאמר גם משהו על עקרונות ההנצחה, מאותה זווית חרדית.²²⁷ בנאומו העלה את הרב כהנמן את שאלת ההתמקדות בעיתוי:

[...] ומדוע את יום כ"ז בסיון דווקא? הרי מצינו שבמשך ארבעת החדשים בהם השתוללו הגרמנים בליטא והכחידו 97% מיהודיה היו ימים נוראים יותר, איזמים יותר, [...] יש להתחשב ב'אתחלתא דפורענותא', ואף אנו עשינו כן אומנם היו ימים קשים יותר ומחרידים יותר ליהדות הליטאית, אך יום כ"ז בסיון היה 'אתחלתא דפורענותא'.²²⁸

אכן, מסורת הייתה בישראל להקדיש ימים מיוחדים לזיכרון ולאבל. לא כאן המקום לעסוק בשאלת הניסיונות לקביעת ימים מיוחדים לזכר קהילות שנכחדו בשואה, אך בסופו של דבר, הניסיון לקביעת יום זיכרון מיוחד בעל אופי דתי-חרדי ליהדות ליטא ב-כ"ז בסיון לא צלח. הימים המצוינים עליידי שרידי הקהילה הם אחרים (להלן).

במבט לדברים שנאמרו, הגיוון בתוכניות ההנצחה המוצעות היה גדול, אך בסופו של דבר, לא הנצחת הקהילות עליידי ארכיונים, סקירות ספרותיות וכדומה היא שהתמידה בציבור החרדי; אין ספק ששיאו הבולט - ממרחק הזמן, אפשר שהיחירי - של מפעל ההנצחה היה קשור בהקמת הישיבות במקום אלו שנהרסו. אכן, המושג 'ישיבות ליטא' או 'הישיבה הליטאית' היה מוכר היטב וסימן אסכולה מיוחדת בלימוד התורה, שזכתה גם למחקר מיוחד.²²⁹ העתקת המפעל ההיסטורי לארץ ישראל מסמנת, אליבא דגישת הממשיכים, את הניצחון האמיתי על השואה. נשיא ועד הישיבות הרב יחזקאל אברמסקי השווה את הקמתן המיוחדת בארץ ל'פרשת הבארות' בספר בראשית (ברקע עומד כמובן המוטיב המדרשי הידוע של 'תורה נמשלה למים'):

[...] יש כבר תקדים לכך בתורה. [...] הנאצים ימ"ש לא רק סתמו הבארות, אלא גם מלאום עפר מתוך כוונה שלא תהיה להם תקומה, ואילו הרב מפוניבז' חוזר

227 אנו מתמקדים כאן במפעל הקשור לזיכרון היהדות הליטאית, שאלת פעולת הזיכרון וההנצחה של השואה בציבור החרדי חורגת מהמסגרת הזו; ראו לאחרונה: שאול, עדויותיהם של ניצולי שואה, עמ' 123-155.

228 קול, אחד בדורו, עמ' 495.

229 שטמפר, הישיבה הליטאית.

224 על המעבר והשלכותיו ראו בספרה של לוי דוידוביץ: דוידוביץ, במקום זה.

225 בסתיו 2008, אגב ביקור ממלכתי בארצות הברית, ביקרו במקום ראש ממשלת ליטא ופמליתו; האורחים והמארחים הבליתו מאז את הקשר לוילנה ולליטא.

226 קול, אחד בדורו, עמ' 492-495.

וחופרם וקורא להם שמות כשמות הראשונים. כך הולכים ומוקמים בארץ הקודש ושיבות ומבצרי תורה בתי כנסת ובתי מדרש וקוראים להם בשמות שקראו להם אבותינו. הן כבר אמרו חז"ל 'עתידיים בתי כנסות ובתי מדרשות שבכל להיקבע בארץ ישראל' [...].²³⁰

וקוראים להם בשמות שקראו להם אבותינו, אותו אפיון של בארות יצחק, שבמקרא משמש בסיס לזיכרון המשכיות המפעל של אברהם, משמש גם בסיס לקריאת השמות של ישיבות ליטא; במבט מן ההווה, אכן נראה משונה כי שמה של ישיבה ותיקה במדינת ישראל נושא את שמה של עיר ליטאית שולית בעולם, שלולי הישיבה, אפשר ואיש לא היה מכירה; אולם, שימור השם הוא מנגנון הנצחה ידוע הפועל כאן מלוא עוצמתו.

בניסוחו של הרב שלמה יוסף כהנמן במעמד חנוכת הבית לישיבה כז בסיוון תשי"ג (10 ביוני 1953), ביום הפלישה הגרמנית לליטא, הוא מחזק את ממד ההנצחה שבהקמת הישיבות תוך שימוש במטפורה אחרת: "[...] צדק גיסי בהחלט בכנותו את הישיבה בית חרושת כי ישיבת פוניבז' היתה באמת בית חרושת ליצירת נשמת האומה. עלינו להודות לקב"ה שזיכנו לכך שבית חרושת זה שראשיתו בפוניבז' שבליטא ממשיך לפעול בעבודתו הקדושה במשנה מרץ בארץ הקודש".²³¹

הנה כי כן, הרצון להנציח את עולם התורה בליטא שפעם בלבבות אישים דוגמת הרב כהנמן הביא למגוון דגשים בהנצחה, שבחלקם תואמים מגמות בהנצחה שהובלו במוסדות וגופים אחרים, למשל, התייעוד בספרי קהילה ומוזיאונים, אך בפועל התברר כי ההנצחה הצטמצמה לבנייה מחודשת של הישיבות בארץ ובמידה מסוימת גם בארצות הברית (ישיבת טלז בקליבלנד שבמדינת אוהיו²³²). לימוד התורה בשיטות הידועות משם הוא הזיכרון הבלעדי; השימוש בשמות דומים - פוניבז' נותרה פוניבז' - מלמד עד כמה הזיכרון מנותק מהקשרו הגיאוגרפי הריאלי. ולא רק ההקשר הגיאוגרפי הטהור, בזיכרון החרדי גם הזיכרון ההיסטורי הכרוך בו - הקישור של ישיבות ליטא האמיתיות עם קורות זמנן, כמעט ואיננו

230 קול, אחד בדורו, עמ' 488.

231 שם, עמ' 426.

232 נסיבות הקמתה קשורות בנסיעתו של הרב אליהו מאיר בלוך אחיו של ראש הישיבה הרב אברהם יצחק בלוך לארצות הברית ועמו גיסו הרב חיים מרדכי כץ. הזיקה לאמריקה נרקמה שנים קודם לכן בנסיעות לאיסוף תרומות לישיבה בטלו. עם פלישת הסובייטים לליטא, שעה שפורקה הישיבה והתפצלה למספר יחידות שפעלו בחשאיות בחמש ערי שדה בליטא, ברחו הרב אליהו בלוך והרב כץ (אלול ת"ש), והגיעו לאחר מסע רב תלאות במרחבי רוסיה ויפן לאמריקה. הישיבה החדשה בקליבלנד הוקמה כבר ב-28.10.41. לימים הפכה יורשתה הרשמית של ישיבת טלז וממשיכת דרכה.

עומד עוד על הפרק;²³³ ישיבות ליטא הן נצחיות, והקפאת רוח הישיבות הליטאית בין גבעות בני ברק היא היא ההנצחה שעמדה במבחן הזמן.²³⁴ במבט החרדי אל זכר ליטא מתגלות לאחרונה גם פנים נוספות; הכוונה להתנהלות תפילות מיוחדות בקבר הגר"א בבית הקברות הנוכחי בוילנה. אכן, גם אם נישאו תפילות סמוך לקבר בעבר (פרק ג), עצם התופעה יש בה מן הזרות, ודומה כי בהווה פעילות זו היא עדיין בשוליים.²³⁵ ואם בשוליים חרדיים עסקינן, פה ושם - לעניות דעתי מדובר בשוליים של שוליים - עולה עדיין האשמת גורמים בגטאות - ראשי הציונות עומדים בחזית המואשמים - באפליית החרדים וקיפוחם המגיעה לשפיכות דמים, וגם גטאות ליטא בכלל זה.²³⁶

מוזיאונים, תערוכות, אנדרטאות

צורת הנצחה חשובה היא הצגת החיים שהיו ופרשת הכחדתם בתצוגות במוזיאונים. המרכזים החשובים להנצחת יהדות אירופה וכליונה - יד ושם בירושלים ובית התפוצות בתל אביב, מבליטים מאוד סוגיות הקשורות ביהדות ליטא: ביד ושם - יש בולטות רבה לגטו קובנה; ב'בית התפוצות' מצוי 'המרכז ליהדות ליטא ע"ש סולי ילין' (Soly Yellin Center). מדובר בתערוכה קבועה בבית התפוצות, נחנכה בשנת 2001. במוזיאון החינוכי אינטראקטיבי שבמכון ללימודי השואה - 'משואה' שבקיבוץ תל יצחק מצויה תערוכה מתמדת להנצחת הגבורה

233 לא כאן המקום לעסוק באופן שבו מתוארות ישיבות ליטא בפרט וקורותיה של ליטא בכלל בציבוריות החרדית; במלוא הזהירות המתחייבת נאמר רק כי היום הסיכוי שיתפרסם ספר כמו ספרו של הרב קול, שגם אם הוא מוטה אידיאולוגית, יש בו ניסיון לספר משהו היסטורי, קטן יותר מאשר בזמן הוצאתו לאור (תשל"ו-1970).

234 בניסוחו של הרב ויינברג השומר על זיכרון מדרשי צדודי השכינה והסנהדרין בימי חז"ל: "[...] שכינה לא זזה מקרבנו. קול התורה לא נדם, ישיבות ליטא גלו כמה גלויות ותורה לא פסקה מפי תלמידיהן, ואף בהיותן בארצות נכר רחוקות ואפלות, מובדלים מכל העולם וצפויים לרעב וחוסר כל, שמרו על גחלת התורה שלא תכבה ח"ו וקידשו את השם הגדול באהבה ובמורא. וישיבות ליטא שנחרבו ונעקרו ממקומן שבו ונבנו בארץ קודשנו, בניו יורק, בקליבלנד ובשאר מקומות, והן עולות ופורחות ושבות לזוהרן הקדום, וחזרה עטרה ליושנה [...] ואנו בני הדור הישן עומדים תמהים ומשתאים: מי עשה לנו את החיל הזה? [...] (וינברג, שירי אש, עמ' שט"ז).

235 בחזון מיוחד (כולל תמונות), שהופץ בעולם החרדי סופר על התפילה בקבר הגר"א הממששת ובאה. הכותרת: "מעמד נורא הוד - בקבר הגר"א מוילנא בראשות הגר"א וינטרוב שליט"א", מתוך מודעות למיוחדות המפעל נכתב: "לראשונה בהיסטוריה! התפילה שם למען פלוני ואלמוני, מחייבת כמובן תרומה מתאימה.

236 במאמרים נוספי הארס שחיבר הרב משה שיינפלד הממשיכים את מפעלו של הרב מייכאל דב ויסמנדל ופורסמו בביטאון 'דגלנו' בשנים תשכ"א-תשכ"ג, מובאות בצורה סלקטיבית פרשיות מגטו וילנה ומותקף אבא קובנר כמנהיג ציוני, תוך שימוש בספר קטרוגו הידוע של חיים לור; זאת בצורה שחרף הרצון המחקרי שלי להביא דברים בשם אומרם, קשה לי פשוט להעלותה על הכתב.

והמאבק בגטו קובנה שהוקמה בשיתוף עם איגוד יוצאי ליטא - 'המחותרת בגטו קובנה ובפורט התשיעי' העוסקת בחיים בגטו, בפעילות המחתרית הצנועה אך המשמעותית, ובמבצע הבריחה הנועז של קבוצת אסירים מן הפורט התשיעי בערב חג המולד 1943. (ב'בית לוחמי הגטאות' אין התייחסות ממוקדת לנושאים הקשורים לחיבור זה).

גטו קובנה מיוצג בתערוכה במוזיאון השואה בווינינגטון; בחירה זו מנומקת בשתי סיבות: האחת, חומר רב שהשתמר ממנו, והשנייה, ייחודו. הכנת התערוכה המפורטת שזכתה באופן כללי להערכה מרובה, הייתה כרוכה בכל הקשיים שרק ניתן לשער ביחס למפעל הממחיש חיים במציאות הרחוקה במרחק שנות אור (בהקשרים של השואה נוהגים להשתמש במטפורות אסטרונומיות) מהחיים המוכרים. ב'קשיים' הכוונה למשל להדגשה לא-פרופורציונאלית של דמויות, מעשים, דגמי התנהגות ומקורות היסטוריים מסוימים שהובלטו על חשבון אחרים, והיו כדב לזין, שבצד ההערכה הכללית, הצביעו על כך, ולא חסכו שבטם מהתכנון והביצוע.²³⁷

אנדרטאות לזכר יהדות ליטא בארץ הוקמו במקומות שנתאפשר. על האנדרטה המרכזית ליהדות ליטא ראו להלן; אנדרטה ליהודי קובנה והסביבה הוצבה בבית העלמין בחולון. בטקס (28.10.99), שעה שהובא עפר מהמקומות המקוריים, אמר הניצול אורי חנוך: "קצת עפר הבאנו משם. בחיל ורעדה וביד רוטטת. בשמכם, רבותי, אני קובר עפר זה הטבול בדמם והעטוף בטלית, בעפר ארצנו".²³⁸ זאת, במעין המחשה לביטויי 'ארץ הדמים' שכליכך רווחים ביחס לליטא. אנדרטאות רבות אחרות מפוזרות במקומות רבים, בתי עלמין ובאתרים אחרים; רובן המכריע כתוב בעברית. בחלק ניכר מהן מצוין יום זיכרון או יום של פעולת השמדה עיקרית. הן שימשו ועדיין משמשות כאתרי התכנסות וטקס בימי זיכרון קהילתיים, ובמקרה של תל אביב רבתי שבבתי העלמין שלה - נחלת יצחק, קריית שאול, חולון, נמצאות אנדרטות של הקהילות המרכזיות (קובנה, שאוללי), ושל ערים ועיירות רבות אחרות, התכנסות זו משמעותית במיוחד בעטיו של היעדר אתר הנצחה מרכזי לשואה בתל אביב.²³⁹ יש מהן הנושאות סימנים למקום המוצא (תמונות, כתובות).

237 לזין רב, על התערוכה, עמ' 11.

238 גחלת, אדר ב תש"ס מרץ 2000, עמ' 20.

239 בתיה ברוטין מבחירה את המצב ביחס לאנדרטה של תומרקין בכיכר רבין (מלכי ישראל): "[...] אלא שעדיין ניצבת האנדרטה ברחבת הכיכר כגוף יתום. הבריות מתעלמים ממנה, איש כמעט אינו נעצר על ידה להתייחד עם זכר השואה והגורמים העירוניים אינם קושרים אותה עם אירועי יום הזיכרון לשואה ולגבורה,

ובצד הבלטת קדושת הנספים, יש גם הטעמה של הלוחמים כנאצים בני הקהילה. יש לציין כי גושי אנדרטאות, רובן דומות למדיי למצבות של קברים, שהוצבו בבתי העלמין, מהן ערוכות בשורות ומהן במעין שדרות (מבנים בולטים בבית העלמין בחולון). זכו לגושפנקה הלכתית ושימשו זירה שאפשרה טקסי יזכור נושאי אופי דתי (אמירת קדיש ויזכור).²⁴⁰

בספרי זיכרון (להלן פרק ז) וביצירות אחרות הרבו להתייחס לאבני הזיכרון לקהילות ליטא שב'מרתף השואה' בהר ציון. בירושלים שלפני מלחמת ששת הימים, ובמיוחד בשנות החמישים, היווה ה'מרתף' אתר זיכרון מרכזי לקהילות שחרבו, ובתוכן בלטו קהילות ליטאיות המרוכזות במקום מיוחד באתר. במשך הזמן עברה ההגמוניה מאתר זה שבצורתו החיצונית מסמל מעין מערת קבורה, ל'בקעת הקהילות' ביד ושם שסמליותה כרוכה בתפיסתה כהתגלמות בקעת העצמות היבשות של יחזקאל ו'גיא הריגה'. לא כאן המקום לדון במתח בין שני ייצוגי השואה הלאומיים הללו,²⁴¹ ויצוין רק שכל אחד מהם מנכיח את קהילות ליטא המרובות בזיכרון החזותי הישראלי בדרכו שלו.

מרכזים של יוצאי יישובים בליטא

השריד, הניצול, זה שהיה ונותר, שעלה לארץ וניסה להתערות בה בלי יכולת של ממש להתנתק מארצות מוצאו, שציפה למצוא סעד וחום בין מודעיו משכבר הימים ויודעי שפתו ואורחות חייו טרם לסערה - נטה להצטרף להתאגדויות הקשורות לקהילות משכבר הימים. מדובר בארגונים וולונטריים שונים של יוצאי קהילות קטנות וגדולות. מי התאגד? מה הקשר בין גודל הקהילה וחוסנה בעת קיומה בטרם פורענות לבין ביטויי התאגדותה ועוצמת הקשרים בין השרידים בארץ? הנושא כולו ראוי למחקר, החורג מהשורות הספורות המוקדשות לו כאן. כל שנאמר כאן הוא כי במקרה של ליטא, יותר, כמדומה, מאשר בתפוצות אחרות,

אף על פי שבעיר תל אביב אין אנדרטה מרכזית אחרת לזכר השואה. ייתכן שאנדרטות המצבה לקהילות השונות שהוקמו בבתי הקברות בעיר [...] ובבית הקברות בחולון [...] המנציחות את קרבנות השואה, הן סיבה נוספת לכך שהאנדרטה איננה מתפקדת" (ברוטין, עם הזיכרון, עמ' 75).

240 מעניינת בהקשר זה קביעתו של הרב הרצוג במועד מוקדם יחסית (תשי"ז): "אם בני הקהילה עומדים דיוקא על הקמת המונומנט - אין לכנותם עבריינים [...] תעשו את מצבת הזיכרון בבית הקברות ויהיה דומה למצבת קבר. תשתדלו להשיג כמות של אפר מקורשינו ז"ע ותקברו שם. יותר טוב שלא יהיה בניין של אבנים, ועדיף להקים בניין בבית הקברות שישמש למקום אשכבה לנפטרים. תפילות מנחה ולתפילות לעילוי נשמות הקדושים הי"ד" (פסקי הרב הרצוג, חלק ה, סימן קנח).

241 לניתוח כללי ראו: בר, לקדש ארץ, עמ' 82-104.

פעל גוף כללי שאיחד את שרידי הארץ הזו כולה - 'איגוד יוצאי ליטא' שפעמים ייצג גם את שרידי הארצות הבלטיות בכללותן. יחד עם זאת, ארגון זה שייסקר להלן, חרף עוצמתו, איננו היחיד ששם לו כמטרה לשמר את גחלת (כך שמו הסמלי של ביטאנו) יהדות ליטא. יהדות ליטא ה'קלאסית' שמרה על מאפיינים מאחדים רבים, אולם, בצד, לא-פחות, ואפשר אף יותר, מתפוצות אחרות, התאפיינה גם בקווים קהילתיים ברורים (על ביטויים בספרות הזיכרון ראו בפרק ז).

כאמור, ארגוני הקהילות אינם מיוחדים לליטא, אך היו בין יוצאי ליטא כמה ארגונים קהילתיים חזקים הקשורים גם לבני הקהילות בארצות הברית, מכסיקו ודרום אפריקה. יש ארגונים של יוצאי קהילות שעיקר פעילותם התמקדה סביב הזיכרון. זה בלט בהקמת אנדרטאות לנרצחים (יש מקבצים של אנדרטאות כאלו בבתי קברות שונים בארץ, למשל, בנחלת יצחק על גבול תל-אביב גבעתיים, בקריית שאול, ובבית העלמין בחולון). בולטות אנדרטאות של קהילות גדולות דוגמת קובנה ושאולו (בית העלמין בחולון). אך יש אנדרטאות גם לקהילות קטנות לאין ערוך. בחלק מן האנדרטאות צוין בצד דברי הזיכרון וההספד הרגילים, גם יום זיכרון מיוחד לקהילה שנקבע בדרך כלל ביום השנה של פעולת השמדה ספציפית בולטת מאוד. יש וארגונים אלו קיימו באופן קבוע או מזדמן ערבי זיכרון קהילתיים ועסקו בסיוע חומרי ונפשי לבני הקהילה.²⁴² חלק מהם סייע בפרסום ספרי זיכרון מיוחדים לקהילה (פרק ז), או יצירות ספרותיות וספרי זיכרון אישיים של בני הקהילה. על חלק מהם נעמוד בפרקים הבאים. כולם התמודדו בצורה כוז או אחרת עם הנחלת המורשת לדור השני, ובמרחק הזמן נראה כי הקושי גדול,²⁴³

242 מתוך שירו של אבות ישרון - מציג עמדה ייחודית בנושא - ניתן ללמוד על משמעותם ועל האפקטיביות שלהם: "כל שנה כל שנה / אני מתעצם עם בני העיר / אם לבוא לא לבוא לאזכרה של קרושי עירונו / באולם טל בגבעתיים. [...] / אני אומר להם יכולני לבוא, / לאינו אזכרה של איזו עיר אחרת / ואילו איש לא יגיד לי מילה מי אני, / ואני לא אכיר את פניהם" (ישרון, השבר הסורי אפריקאי, עמ' 61). ספק אם הכול יסכימו לתוכנו.

243 מעניינת ביותר הצעתו של החוקר והמשורר אהרן מירסקי שביקש לקרש יום זיכרון מיוחד ומשמעותי לזכר קהילתו שהושמדה: "[...] אבל היום הדעות נוטות שלא להוסיף צומות על הצומות הקבועים [...] אבל יש בדינו לעשות דבר שיהא רומה לצום, ואינו קשה לקיימו, ומכל מקום יש בו הכוח להתקיים במשך זמן ומנים. וזה הדבר: ביום י"ח בכסלו לא נצום, אבל נדלג על פת שחרית. על ארוחת הבוקר, והארוחות יתחילו בארוחת הצהריים. הנה יעברו ימים והנכדים והנינים של היום יגדלו בע"ה וכל אחד יהיה בעל בית בישראל, ובבית אביו בכסלו תודיע האם מחר אין ארוחת בוקר, וישאלו הילדים למה? תענה האם ותאמר: מחר י"ח בכסלו, וגם בבית אמי לא היו אוכלים ארוחת בוקר ביום י"ח בכסלו [...] כאן נוצרה שעת כושר טבעית לשיחה ולסיפור על תוכן היום ומשמעותו, וכבר נרקע הרקע לדבר ולספר על נאוההרדק [...] (מירסקי, זיכרון לזמן ולזמנים). למותר לציין, מההצעה נותר רק הטקסט היפה הזה.

והפעילות הולכת ומצטמצמת עם השנים עד כדי ביטול הפעולות הללו,²⁴⁴ אלא אם כן קם 'משוגע לדבר' בן הדור השלישי ונושא על כתפיו את המשך הפעילות. ניכר כי בהיעדר תחזוק מתאים גם חלק מן האנדרטאות אינן עומדות היטב במבחן הזמן.

ארגון קהילתי מיוחד החורג כמדומה מהמעגל המצומצם של יוצאי קהילות ששרדו הוא 'איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל' השומר במידה רבה, הן את כבודה ומעמדה המיוחד של וילנה היהודית והן את החלוקה הגיאופוליטית שלפני מלחמת העולם השנייה שיצרה מציאות שבה היו יהודים בוילנה שדיברו בעיקר פולנית. בבעלות ארגון זה מבנה משלו בתל-אביב, ויש לו ספרייה וארכיון. 'בית יוצאי וילנה' (תל אביב, רחוב יהודית) הוא מרווח; דלתותיו החיצוניות מעוטרות בתחריטי נחושת שבהם מתוארים אתרים מוילנה וחייה היהודיים. הארגון הוקם ב-1946 תחת השם 'איגוד יוצאי וילנה לעזרה והצלה', כששתי המטרות שבהם התמקד היו הסיוע לניצולים המובע במפורש בשם וההנצחה.²⁴⁵ בהמשך שימש כקן תרבותי ליוצאי וילנה - 'וילנער קלוב' שבו התקיימו במשך שנים אירועים תרבותיים ברוחה של וילנה. במסכת הפעולות של הארגון בולטת המקהלה שממשיכה בפעילותה זה יותר מחמישים שנה - 'וילנער כאר', שבתחילה השתתפו בה מעל למאה זמרים, ובהווה - היא מונה שלושים. רכישת המבנה המרשים ארכה זמן רב והטילה על כתפי הארגון עול כלכלי לא פשוט. הנשיא המנוח זלמן שז"ר (יליד מיר) תמך רבות ביוזמה, ובעיקרה היא ניזונה מתרומות. במלוא הזהירות אצביע על נטייה להטעמת האידיש בפעולות האיגוד, שפה שאכן נתפסה כמאפיינת את וילנה בימי הזוהר שלה.

בזמן כתיבת הדברים בחיבור זה מתנהלת במבנה פעילות תרבותית שוטפת הקשורה במישרין להנצחת הקהילה. הספרייה העשירה והתמונות יקרות הערך משוות לו אופי המשלב מעין מוזיאון ומרכז תרבותי. ארגון יוצאי וילנה אחראי

244 בראיון שערכתי עם גב' רחל לוי - עורכת הביטאון 'גחלת' ורכזת ארכיון יהדות ליטא ופעילה מרכזית באיגוד (22.12.07) דננו בהרחבה בכייווים השונים של פעילות האיגודים המקומיים. מנקודת מבט האיגודים המקומיים סייעו באיסוף החומרים לארכיון המצוי באיגוד יוצאי ליטא. הם דיווחו על פעילות חברתית, בעיקר כזו הקשורה בזיכרון, טיולים משותפים - מהם הקשורים בעקיפין בזיכרון, וכמובן הוצאת ספרי זיכרון ובניית אנדרטאות. לדעתה, התופעה הגיעה לשיאה בתחילת ובאמצע שנות השמונים של המאה העשרים, אם כי ניכרים גם ניסיונות של 'הרגע האחרון' לפרסם ולהנציח בהווה. האיגודים הללו לא היו מספיק חזקים כדי להעביר בצורה מסודרת את המסגרת לדור השני, הגם שפה ושם נרשמה ותועדה השתתפותו של דור זה בפעילותם.

245 בגלגולו הראשון כונה 'הסתדרות עולי וילנה והגליל בתל אביב', ופעל בסיוע ובהוצאה לאור כבר לפני מלחמת העולם השנייה.

לטקסים יחידים מסוגם, כמו קבורת האפר מפונאר בקבר ישראל בבית הקברות בקרית שאול.²⁴⁶ הוא פועל גם בהקשרים שגרתיים יותר; הוציא לאור פרסומים שונים בהקשר זה, ומקיים טקסי זיכרון ייחודיים ב־23 בספטמבר מועד חיסול הגטו.²⁴⁷ (הלוקל-פטריוטיות התבטאה לעניות דעתי במיוחד בסיום הטקס - שירת המנון הפרטיזנים של הירש גליק שהתחבר בגטו וילנה). בהשוואה לארגונים אחרים שפרסמו ספרים, הוא ניכר כיציב וכפעיל, אם כי גם הוא מתקשה לרתום את בני הדור השני והשלישי לפעילות; לאחרונה ניכר כמדומה שינוי מה לטובה בהקשר זה. יש לאיגוד אתר אינטרנט מעניין ופעיל; פותח ב'וילנה סבתי הגדולה' של זלמן שניאור (להלן פרק ג), ומעוטר בציורים של האמן הדגול יליד וילנה שמואל בק (פרק ג). מרשים ומעורר למחשבה הוא הציור של בק בדף הפתיחה המתאר שבר במרצפות בדמות מגן דוד המאפשר מעין מבט ארכיאולוגי אל סמטאות וילנה. כן מתאפשר לשמוע ביצוע מקהלתי של שירו הידוע של א' וולפסון באידיש על וילנה (הולחן על ידי א' אולשנצקי). שזכה לכותרת העברית 'קצת מציקים הגעגועים'. השיר עוד יחזור לשרותיו של חיבור זה (פרק ג), ומטיב הגעגועים מובע באתר בצורה מרשימה בין השאר באמצעות מפה ובה מסומנים מבחר מאתריה של וילנה היהודית. הנה כי כן, לפנינו דוגמה נאה לזיכרון באמצעות האינטרנט.

איגוד יוצאי ליטא - הרוח והארגון

'איגוד יוצאי ליטא' בולט מאוד בין ארגונים אחרים של יוצאי ארצות וחבלים שקהילותיהם נכחדו בשואה.²⁴⁸ שורשיו נוקבים ויורדים עד לשנות השלושים עוד

246 בהקשר זה יש עניין בספורו של חיים בסוק איש ציבור ובעברו גם פרטיו מווילנה. תמצית: הוא לקח חלק בסיוור ראשון בפונאר מיד אחרי השחרור ב־1944, נטל משם אפר, עפר מוכתם בדם, ורסק עצמות (בסמוך הוא מצא גם 'תעורת חיים' - התעורה הצהובה 'עלער שיין' שלא הצילה את בעליה). תערוכת זו נשמרה אצלו בכל עלילותיו ובה תלה את הצלתו. לבסוף שמר אותה במגרה. לימים, הועלה אפר של יהודי וילנה לקבר אחים, והמגרה נותרה ריקה. לילדיו, שהציצו במגרה שאמורה להכיל אפר מפונאר ומצאה ריקה, סיפר את הסיפור (בסוק, בשערי שאול, עמ' 93-96).

247 בתשס"ח התקיים טקס כפול: בתל אביב וביד ושם בירושלים; שניהם בנוכחות השגרירה הליטאית.

248 ברקתי לצורך העניין את תחומי הפעילות והפרסומים של הארגונים הנכללים באגודות וארגוני עולים בישראל של בית התפוצות, למשל באתר:

<http://www.bh.org.il/communities/immigsocsh.aspx>, המעודכן ל־19.11.07. הבוונה לארגונים בעלי כתובות, וחלקם גם בעלי כתובת בדוא"ל ואתר פעיל ברשת. מבין ארצות מרח אירופה נכללות שם: בולגריה; בלרוס - ארגון יוצאי דאווידהורודוק; הונגריה; יוגוסלביה (לשעבר); לאטביה ואסטוניה; ליטא; פולין, כולל; ביאליסטוק נדרומאנטאט, זמושץ' והסביבה, לודז', מורייץ; צ'כסלובקיה (לשעבר); רומניה, כולל ליפקני, דורוהוי והסביבה, בוקובינה. כן קיימת 'התאחדות יוצאי אוקראינה בישראל' (<http://www.ivolunteer.org.il/nedex.asp?articleid=710&categoryd=122>).

בטרם שואה (בשנות העצמאות של ליטא אחרי מלחמת העולם הראשונה עזבו את ליטא כעשרים אלף יהודים - מחציתם עלתה לארץ ישראל), ופעילותו הצנועה אז התמקדה בסיוע לעולים. הכינוס המכונן של שרידי יהדות ליטא התקיים במינכן ב־14 באפריל 1947.²⁴⁹ בפועל הוא שומר על פעילות עשירה ומגוונת מתחילת שנות החמישים ועד לעצם היום הזה.

סוציולוגית, 'איגוד יוצאי ליטא' מבוסס על חתכי אוכלוסיה שאינם חרדיים, אך הוא אינו מתעלם מהצורך לייצגם. לאורך הזמן דומה כי בולטת בו אוריינטציה ציונית חילונית, שאיננה דוחקת קולות אחרים של מגוון הדעות היהודי שאפיין את ליטא לפני השואה.²⁵⁰ האיגוד מכיר ביהדות התורה שאפינה את ליטא וגאה בה, אך בפעילות ההנצחה שלו מעמיד אתגר הנצחה מסוג אחר ופותרונות אחרים לשאלות הכרוכות בזיכרון. ההשוואה להנצחה בנוסח חידוש ושיבות ליטא (לעיל) מלמדת כי המפגש בין 'איגוד יוצאי ליטא' לרב כהנמן הוליד פולמוס הנצחה מסוים, כפי שתועד בספר על פועלו של הרב:

פעם הוזמן [=הרב כהנמן] ע"י חוג יוצאי ליטא בישראל לאזכרה לקדושי ליטא ולטביה. נואמים שקדמוהו אמרו להנציח את זכר קדושי ליטא בקריאת רחובות על שמם ובנטיעת יערות לזכרם. רבה הגולה של פוניבז' (החשובה בערי ליטא אחר קובנה) הגיב במשאו על כך: '... את זכרם האמיתי של קדושי ליטא נכבד וננציח אך ורק באם נבנה את ערכי הרוח של יהדות זו...'. 'הקימו את ישיבת בריסקו' קרא בפאתוס רב, 'שקמו את ישיבות גרודנה, ראדין טלזו!!!'.²⁵¹

ל'איגוד יוצאי ליטא' דרך משלו המבוססת בעיקרה על הגישה הקלאסית להנצחה, הנצחה ממוסדת רבת פנים, ודומה שלא החמיץ איוושהי דרך הנצחה מוכרת. בהיבט הגיאוגרפי נזהה רחובות (בתל אביב: רחוב קהילת קובנה, רחוב קהילת וילנה), אנדרטאות, יערות²⁵² (איני יכול שלא להעלות על הכתב את

249 מלמד, ליטא ארץ הדמים, עמ' 248-252.

250 בברכה לאיגוד שכתב ראש הממשלה המנוח לוי אשכול הוא מתמודד עם עצם קיום איגודים שכאלו, ואגב כך מחמיא למורשת הליטאית: 'יש משהו בחינוכנו הציוני, משהו המתקומם לעצם הרעיון של התגודדות על-פי ארץ המוצא. באנו לקבץ תפוצות ישראל ולמנוגן ולא לעשות איש-איש שבת לעצמו. אבל גם העיון בסוגיה זו הורנו שאנו שואבים כוח למיווג דווקא מתוך העלאת המורשת המשותפת והנפרדת שבקהילות ישראל לתפוצותיהן. הדרך איננה השכחת המורשת הזאת, אלא להיות כל אדם גא במורשתו המיוחדת ובתרומתה למורשת הכללית. לא באוזניכם עלי לומר דברים שבחבה של מורשת ליטא [...]'. (גחלת, ניסן תשכ"ט, עמ' 3).

251 קול, אחד בדורו, עמ' 392.

252 דברים שכתב גרעון שוב: שוב, פרויקט השנה.

תחושותיי המעורבות לנוכח הנצחה של יהודים ליטאיים באמצעות יער דווקא; מושג היער העביר בקרב ניצולים ליטאיים רבים צמרמורת, אולם, אחרים ראו בו אתגר ציוני ראוי בבחינת 'יער תמורת יער', סיוע לתערוכות (גטו קובנה במוזיאון שבמרכז 'משואה' בקיבוץ תל יצחק) וכו'; כאמור, דרכים שלא נראו ראויות בעיני הרב מפוניבו'. במהלך השנים התפתח ההליך של הענקת מלגות לקרובי משפחה של השורדים והנספים בהקשרים לימודיים ומחקריים הקשורים ביהדות ליטא. במונח מסוים הייתה זו דרך לרתום את הדור השני להנצחה ולפעילות. העוסקים במאפייני המקום והזמן של תהליכי ההנצחה ימצאו עניין בטקס האזכרה המרכזי ליהדות ליטא המתנהל ביזו בניסן - יום השואה והגבורה, ובכך מוטעם האופי הישראלי-לאומי של ההנצחה (כזכור, הרב כהנמן הציע מועד הנצחה אחר, לעיל), בסמוך לאנדרטה המרשימה לזכר יהודי ליטא בבית העלמין בנחלת יצחק בגבעתיים. מיקומה של האנדרטה מעורר למחשבה. מתברר כי לעתים, איכויותיו ועוצמתו של הזיכרון נקבעות בצורה מקרית למדי; במקרה הנדון, הקרבה שבין השלט המכריז על רחוב ושכונת 'נחלת יצחק' על שם הרב יצחק אלחנן ספקטור - רבה המפורסם של קובנה, לאנדרטה הסמוכה כל כך, אינו יכול שלא לעורר הרהורים על התהום הפעורה בין תקופת הפריחה (הרוחנית) של יהדות ליטא לבין קיצה, שיד המקרה (למיטב ידיעתי) העמידה את ייצוגיהן הסמליים במרחק גיאוגרפי כה זעיר. זכו אפוא יוזמי ההנצחה בדרך זו לערך מוסף סמלי.

לא כאן המקום לעמוד בהרחבה על כל פעילותו הענפה והשפעתו של 'איגוד יוצאי ליטא'. כאמור, האיגוד מדגיש בכל הזדמנות את ערכי יהדות ליטא, ראש וראשון שבהם קדושת לימוד התורה בליטא, אך לא פחות מכך היבטים של מאבק ומרד; את גבורת הפרטיזנים ביערות ואת הדיוויזיה הליטאית בצבא הסובייטי שהורכבה מיהודים רבים ביותר עד שהיוותה בעצם מעין יחידה יהודית בפני עצמה (פרק ב).²⁵³

היום פונה האיגוד לדור השני ואף השלישי בין יוצאי ליטא החיים בישראל ובתפוצות, בעיקר בארצות הברית ודרום אפריקה, והדברים ראויים למחקר בפני עצמו. בשנים האחרונות, ניתן לדבר על ארגון מבוסס ומאורגן בעל ארכיון עשיר

253 כניסוחו הקולע של דב לוי: "[...] שהייתה חלק אינטגרלי של הצבא האדום אך בתוכה תסס המוטוב החכול-לכך" (נחלת, אלול תשנ"ה ספטמבר 1995). יש להזכיר את הבדיחות על כינוי הדיוויזיה ה-16 - 'ליטאית' בגלל שהיו בה רק שישה עשר ליטאים (הרבה להשמיע זאת - אבא קובנר). בלטו בה ההווי היהודי, הפקודות בקשר באידיש וכו'. נמנו כאלפיים חללים יהודיים, מתוך 12 גיבורי ברית המועצות שזכו בעיטור הגבוה חמישה ימי יהודים. על סוגיית הנצחה בליטא, ראו גם בפרק ב.

ביותר הכולל חומר רב מליטא - היוזם היה פרופ' דב לוי, והוא מנוהל מזה 28 שנים בידי גב' רחל לוי²⁵⁴ - משרדים ומערכת קטנה אך יציבה של עובדים מסורים, עבור חלקם מדובר במפעל חיים פשוטו כמשמעו, וסניפים במספר יישובים. כל זה מתנהל היום בניהול-הנהגתו של עו"ד יוסף מלמד שנוכחותו מורגשת ביותר בתריסר השנים האחרונות.²⁵⁵ תומכים בו באופן שוטף אנשי רוח ומדע ביניהם פרופ' דב לוי שהרבה ליטול חלק בבימות השונות של הארגון. כבר בימי קודמיו של מלמד - ד"ר אבא גפן והשופט לשעבר אריה סגלסון (נשא בתפקיד זמן קצר), החל הארגון המתודע לתהפוכות בארצות הבלטיות עם התבססות הפרסטריוקה, ובמיוחד עם נפול האימפריה הסובייטית, להיאבק באינטנסיביות במגמות המסתמנות בליטא של טיהור פושעי מלחמה, טשטוש הפשעים והתחמקות מדיון בגורל הרכוש היהודי. נעשה ניסיון להכין 'ספר שחור' של פושעי מלחמה, ואחר כך הוצאו לאור מספר פרסומים בנושא.

היכול שבכתובים של 'איגוד יוצאי ליטא' גדול ורב, והפרסומים שומרים על רציפות ועקביות. בשנת תש"ך יצא לאור הראשון מבין ארבעת הכרכים של החיבור המקיף 'יהדות ליטא' (להלן פרק ז), ובשנת תשד"מ (1984) הכרך הרביעי העוסק בשואת יהודי ליטא. במשך השנים התפרסמו בחסות הארגון חיבורים שונים העוסקים בהנצחה (יומנים, ספרי זיכרונות, שירים וכו'). הביטאון בעל השם

254 בריאיון שקיימתי עמה התעמקנו בדרך יצירתו של ארכיון שכזה. רחל לוי התפתה לארגונו בהתנדבות לפני עשרים ושמונה שנים (1980), עת יצאה לגמלאות. היא העמידה לשירות התפקיד החדש את הזיקה לסדר ולמשטר שרכשה במקצועה הקודם - רואת חשבון, ושליטה בשפות הרלוונטיות - עברית, אידיש ליטאית וגם רוסית, שאפשרו את ההתייחסות לחומרים הנאספים. רחל לוי מגדירה את עצמה במונח מסוים ככת' הדור השני' משום שכבר אביה היה פעיל בהנהלת איגוד יוצאי ליטא. היא ניצולת גטו קובנה שהצלתה הייתה כרוכה בתושייה ובגבורה (נמלטה מן הרכבת האחרונה שהובילה להשמדה). בהיותה בת למשפחה ציונית מובהקת ודוברת עברית על בוריה (למדה בקובנה בגימנסיה הריאלית), ומקורבת לחוגי הלוחמים והמורדים בגטו, קליטתה המנטאלית בארץ הייתה מהירה. כרבים מבני פלח האוכלוסייה הוה, בהתערותה בארץ חשה בצברית ולא ביקשה לעסוק בזיכרונות השואה, אלא שהעיסוק באיגוד יוצאי ליטא החזירה לכך. היוזם להקמת הארכיון היה פרופ' דב לוי שהעמיד שוב ושוב על החשש להיעלמו של החומר המצוי אצל אנשים פרטיים וגופים לא-מאורגנים. אנשים נוספים שהשתתפו בעריכת ספרי 'יהדות ליטא' הצטרפו לקריאה, אך אין ספק שסמכותו המדעית ואישיותו של דב לוי נתנו לה את הנאי ההתחלה המתאימים. ניתן לדבר בעצם על פעילות ללא תקציב. רחל לוי סיפרה, ספק ברצינות ספק בהלצה, כי אפילו את הניירות לכתובה הביאה ממשדרו של בעלה. לאורך השנים, ספרים לא נרכשו (למעט יוצאים מן הכלל). התקבלו ברצון אלה שניתנו במתנה, ולכן קשה לדבר על ספרייה שיטתית, אם כי בסך הכול היא מרשימה מאוד. הבעיות גדולות במיוחד בכל הקשור באיסוף חומר מליטא. בנסיבות אלו לא נערכה פעולה יוזמה לאיסוף חומר, אך הזיקה הידועה לאיגוד יוצאי ליטא נתנה לארכיון המתגבש הרפרסום. כמות גדולה מאוד של חומר נקלטה בארכיון במהלך כתיבת ספרי הזיכרון לקהילות ליטא, שעה שהאיגודים המקומיים פנו לסיוע לאיגוד יוצאי ליטא. דבר קיומו של הארכיון עבר מפה לפה וחומרים הועברו אליו. החשיפה של חומרי ארכיון מעניינים בגחלת' הניבחה תוצאות. כיום הארכיון מתמודד עם בעיות לא-פשוטות של תחזוק, ארגון ומחשוב.

255 בעת כתיבת הדברים הוא הודיע על כוונתו לפרוש להעביר את התפקיד לנציג 'הדור השני'.

הסמלי 'גחלת' יוצא לאור אחת לשנה; הביטאון מאכסן מעשה שגרה שורה של כותבים, ביניהם חוקר שואה מפורסם פרופ' דב לוינ' שהביטאון נהנה מחסותו המדעית, פרופ' דוד גולן ואנשי מדע אחרים. בשנת 1997 קיבלה את תפקיד העריכה גב' רחל לוינ', אחרי פטירתו של העורך הקודם - ראובן לויטן - עיתונאי בכיר בעל המשמר' ואיש יחידת 'דובר צה"ל'.²⁵⁶ רחל לוינ' הטביעה את חותמה על מספר מדורים: כמתבקש מתפקידה כמרכזת הארכיון הביאה 'פנינים מן הארכיון'; המדור 'לזכרם' הוקדש לאנשי האיגוד שנפטרו לאחרונה והיא טיפלה בו בכבוד וברגישות, המדור חיזק את הקשר הציבורי לביטאון, ואת הקשר בין אנשי האיגוד - בינם לבין עצמם; המדור 'המעטים שעזרו הרבה' (השם על-פי עצתו של דב לוינ', מופיע גם כמדור ב'יהדות ליטא', חלק ד), מעלה על נס את פועלם של חסידי אומות העולם הליטאים.²⁵⁷

הביטאון מציג תגובות ערניות למה שהתפרסם בו ומחוצה לו בנושאי יהדות ליטא, והרושם העולה הוא של בימה פנימית תוססת - הגם שאיננה פורשת בהכרח ספקטרום רחב של דעות - האהודה מאוד על משתתפיה וקוראיה;²⁵⁸ בין השאר בגין היותו שופר לעמדה מיליטנטית נגד מה שאובחן בעיני רבים מאוד מיוצאי ליטא בארץ, כניסיונותיה של ליטא להתנער מחלקה בשואת יהודיה. אכן, מאז קבלת העצמאות של ליטא, הביטאון מהווה אכסניה לידיעות על דרכי ההנצחה שם, בדרך כלל ביקורתיות, ידיעות על חשיפת פשעי מלחמה ועל מדיניות ההנצחה של השלטונות, גם זאת בדרך כלל בגישה ביקורתית מאוד. המוביל בהעלאת העמדה הזו הוא יו"ר האיגוד - בשנים הראשונות אחרי העצמאות הליטאית ד"ר אבא

256 העורך הראשון היה מאיר ילין יליד קובנה, אחיו של הפרטיזן והסופר חיים ילין.

257 בריאיון עם רחל לוינ' הרחיבה בפרשה שנוכחה ב'גחלת' אייר תשנ"ז, מאי 1997. עיקרי הדברים: ארגון ליטאי (לאומי ואפשר לאומני) בקנדה התלונן כי ב'גחלת' מתפרסמים מאמרי שטנה נגד ליטאים. רחל לוינ' דאגה לתרגום משוכח של מאמר על חסיד אומות העולם - הכומר שסייע בהצלתה שעה שברחה מהרכבת להשמדה. בנסיבות שנוצרו אחרי המלחמה, היא לא הצליחה להשיב לו כגמולו, אך כתבה לו מכתב נרגש ובו ציינה כי המכתב הוא הדבר היחיד שהיא יכולה להעניק כמתת. המאמר שתורגם הגיע לקנדה ועורר התרגשות גדולה בקרב קוראיו שנוכחו לדעת כי העיונות איננה מופנה נגד ליטאים באשר הם ליטאים. הלך בגוף החיבור.

258 מיטיב להביע זאת שירו של שמעון שפירא - 'הגחלת לוחשת': "כשנשארה גחלת לוחשת, / אחרי שרפה סוערת, / היא ממשיכה לבעור, כסנה בוער במדבר / [...] בזכות הגחלת אנו קיימים, / בזכות הגחלת אנו פועלים, / בזכות הגחלת אנו ממשכיכים / ובזכות הגחלת נעמוד כגיבורים / הגחלת היא לא רק עיתון, היא גם צור אור החזון, / היא נשארה כמתנה לתמיד / והיא התקווה האמיתית - לעתיד..." (גחלת, אייר תשנ"ז מאי 1997). וכן, דברים שכתב עורך ידוע של ספרי שואה, יצחק אלפרוביץ; "דומה שאין צורך להסביר לציבור הקוראים חשיבותה של 'גחלת'. הביטאון הזה שהוא הביטאון של יוצאי ליטא בישראל פילס כבר את דרכו והיום הוא נחשב כאחד הביטאונים הטובים ביותר בישראל (אם לא הטוב ביותר) [...]" (גחלת, אדר"ב תשס"ה, עמ' 36).

גפן, ואחריו, ביתר שאת וביתר עוז, עו"ד יוסף מלמד. הבימה הספציפית שיוחדה להעלאת הביקורות החזרות ונשנות היא 'דבר היושב ראש' הפותח את גיליונות גחלת ותופס נתח הגון מן הכתוב.

בשנים האחרונות הופיע בנוסף לגחלת גם 'דף מידע' שכלל ידיעות שונות ובהקדמתו שנכתבה על-ידי יוסף מלמד חזרו והועלו הביקורות הנוקבות הידועות נגד התנהגות הליטאים. כך נהנים אנשי האיגוד וציבור הקוראים מהביטאון הראשי גחלת המתפרסם לקראת פסח ומדף המידע שמופץ מוקדם יותר בשנה. הגיליונות האחרונים זוכים לעיצוב נאה וברור, בהיקפה החוברת מגיעה עד ל-65 עמודים. במונחים של ארגון של שרידי שואה, התפוצה הייתה גדולה מאוד - 2500 עותקים ש-700 מהם הופצו באמריקה. בשנים האחרונות חלה ירידה ומופצים באמריקה 450 ובארץ 1300 גיליונות.

האיגוד הוציא לאור פרסומים נוספים. נתפרסמו עד כה שבעה גיליונות של 'Lithuania - Crime & Punishment' בעריכת יוסף מלמד. השם המתריס שאיננו משאיר הרבה מקום לדמיון, והמטרות הברורות לחלוטין, אינם פוגעים בתבנית המדעית,²⁵⁹ (תבנית, ולא בהכרח מתכונת מדעית של ביקורת ושיפוט), וברי שיש כאן הרחבה רבתי של מסגרת הביטאון גחלת שהוא פנימי במוצהר (בעמודו הראשון מופיע הכיתוב - 'פנימי'), המיועדת לקהל דובר אנגלית המעורה במחקר. אכן, התייעוד השיטתי של מעשי הרצח וזיהוי המבצעים בשמות - לכל רוצח יש שם! - ובתמונות, המאפיינים את הביטאון הזה אינם יכולים להותיר את הקורא אדיש. מעין 'ביטאון' נוסף הנושא את הכותרת שאיננה משתמעת לשתי פנים - 'זכור והזכר את אשר עשה לך העמלק בליטא! כולל רשימות מפורטות של יחידות ובדרדים שהשתתפו ברצח.

לאיגוד אתר אינטרנט פעיל,²⁶⁰ ברקע לכתוב בפתחה, צללית של מפת ליטא היהודית ששמות המקומות שבה בעברית. ההקדמה פרי עטו של יוסף מלמד מציגה את מטרת האתר ללא כחל וסרק:

אנו, שרידי יהדות ליטא שהיינו עדים לזוועות שנעשו ליהדות זו, [...] עלינו להיאבק נגד זיוף ההיסטוריה של השואה, להתגונן בפני האנטישמיות בליטא שרשת האינטרנט נמלאה בה. יחסית רצחו הליטאים בתקופת השואה יותר יהודים

259 לדוגמה גיליון מספר 6. הוא כולל את מאמרה המעניין והיסודי של החוקרת שרה שרנר-שמית: שרנר-שמית, יחסי יהודים-ליטאים.

260 כתובת: <http://www.lithuanianjews.org.il>

מאשר כל עם אחר בעולם ועלינו להיאבק להעמדת רוצחי היהודים לדין ולבטל את הרהבוליטאציה אשר הליטאים העניקו לרוצחי היהודים בליטא. הממשל העצמאי שהוקם בליטא מונע גם את השבת הזכויות האזרחיות ליוצאי ליטא היהודים החיים בישראל ומסרב להשיב את הרכוש שהליטאים גזלו מהקורבנות [...].

עיון בתכנים מלמד כי עניינו העיקרי של האתר הוא המאבק נגד הדרך שהליטאים תופסים את מחויבותם לזיכרון השואה. כל אחד מהסעיפים המוזכרים כאן זוכה להרחבה ולפיתוח במדוריו השונים של האתר.

בהוצאת 'איגוד יוצאי ליטא' התפרסם ספרו של יוסף מלמד - 'ליטא ארץ הדמים', כותרת משנית - 'יהדות ליטא המפוארת והורבנה'. בהקדמה הוצגה השקפת עולמו של המחבר, המייצגת רבים באיגוד, בשאלת זיכרון העבר:

החומר שלפניכם מיועד בעיקר לאלה אשר מעוניינים לבקר במדינת ליטא, אך לא לטייל בה. [...] ישנם גם יהודים רבים אשר אינם מבקרים בליטא, יען כי נשבעו שכף רגלם לא תדרוך על אדמתה הרוויה בדם יהודי. אין הם מסוגלים לבקר במדינה שם מתהלכים באופן חפשי רוצחי היהודים הזוכים לדברי שבח והלל מהעם הליטאי וממשיכים ליהנות מהרכוש השדוד של קורבנותיהם. החומר המוצג בספר זה מתאים גם להם. אלה המרימים מדינה זו, בדומה לאחינו יהודי ספרד אשר החרימו את אדמת ספרד - וכף רגלם לא דרכה שם במשך 450 שנה, וזאת, על פשעים פחותים יחסית מפשעי הליטאים - ווכלו גם הם באמצעות הספר להכיר טוב יותר את תולדות יהדות ליטא המפוארת ואת סופה המר.²⁶¹

תפיסת הזיכרון הזו שעוצמתה איננה מוטלת בספק, שוללת למעשה זכירה במשמעות העומדת לדין בחיבור זה הנשענת על זיקה ישירה לשטח הליטאי. המחבר מודע לרצון הטבעי 'להכיר את המקום שבו קרו הדברים', מבחינתו הוא שוקד להבחין בין סוגים שונים של התקשרות למקום: יש 'לבקר' ויש 'לטייל'; אין ליישב ביניהם, ולשיטתו, האחרון פסול; לגישתו, אין לכתוב מדריך הקשור בעבר המיועד למי שבא רק לטייל, לבקר או לטייל, עדיף על שניהם, כמדומה, הוא מי שנשאר בארץ; עבורו הספר יציג את העבר גם בלי להיות שם. זוהי רוח הדברים בספר, ונביא לצורך העניין את תיאורו של אתר זיכרון מהמדרגה הראשונה - המוזיאון היהודי בוויילנה, שבחיבורנו נסקר בקצרה לעיל בסעיף על הקהילה בוויילנה:

המוזיאון הנוכחי, שהוא מוזיאון ממשלתי, הוקם לאחר שליטא קיבלה מחדש את עצמאותה בשנת 1990. המוזיאון, בעל רמה נמוכה יחסית; אינו מנוהל בצורה מקצועית והוא מציג רק את אשר הליטאים מעוניינים להראות, מסיבה זו, אין המוזיאון משקף את האירועים כפי שאמנם התרחשו בליטא ומסתיר, בין היתר, את חלקם הפעיל של הליטאים ברצח יהודי ליטא. בראש המוזיאון עומד ציר הסייאמס היהודי, זינגריס, אשר משתף פעולה בצורה כנועה עם השלטונות, בדאי לבקר בו כדי להיווכח.²⁶²

לא ניכנס כאן לעצם הטענות; דבריי בחיבור זה נכתבים כעשר שנים מאוחר יותר, ולאחר ביקורים חוזרים ונשנים במוזיאון הנידון; אינני משוכנע בצדקתו הבסיסית, ויותר מכך, מתקשה לעכל את הסגנון. מכל מקום, הנקודה החשובה בתפיסת הזיכרון שלו היא ההיבדלות הכרוכה בהתנגדות התהומית לאיזה שיתוף פעולה עם הליטאים.

בגיליון 'גחלת' האחרון שהתפרסם בזמן כתיבתה של עבודה זו התנהל דיון על ההיענות לבקשתה של השגרירה הליטאית החדשה להיות נוכחת בעצרת הזיכרון ליהודי ליטא. היא הציעה להיות נוכחת בלבד מבלי לשאת נאום ומבלי שיציגה בדיון שנערך בהנהלת האיגוד היה רוב ברור נגד ההזמנה, הן מנימוקים עקרוניים והן מחשש שיפריעו לה. במקום זאת הוחלט להזמין לדיון עם הנהלת האיגוד על היחסים בין ליטא הרשמית לאיגוד שנערך ב-19.12.06. הסיכום: "[...] אין ספק שהייתה זו פגישה מכובדת ביותר והשגרירה הודתה על ההזמנה, ביקשה להמשיך בפגישות אלה וגם הבטיחה לעזור ליוצאי ליטא בכל העניינים שידה משגת".²⁶³ לא-פחות מעניין הוא שנאומה של השגרירה (אסטא סקייסגיריטה לאושוקונה) שהובא במלואו בשפה האנגלית ובו נשאה את עיקרי המדיניות הליטאית כלפי ישראל והיהדות, תוך שהיא נשענת על פגישתה עם נשיא ליטא ולדאס אדמקוס שבטרם צאתה לשליחותה בישראל ביקשה לעמול קשה כדי להדק את הקשרים עם ישראל. היא מודעת כי כדי למלא משימה זו יש להיות ערים לעבר, והיא מתייחסת גם לחלקם של ליטאים בפשעים הנאציים. ניסוחה, הגם ששומר באופן כללי על הניסוחים הליטאיים הרשמיים המוכרים, מעניין משום שהוא מכיר בעצם בהיעדר אפשרות לסליחה בחלוף השנים, והיא מזכירה כנקודת מפתח את

262 שם, עמ' 108.

263 גחלת, אדר תשס"ז מרץ 2007, עמ' 47.

261 מלמד, ליטא ארץ הדמים, עמ' 7-8.

ביקורו של נשיא ליטא בכנסת ב־1995,²⁶⁴ אך הנקודה החשובה היא עצם האפשרות להביא את דבריה בבימה זו; האם זה מבשר שינוי? בסיכום, ניתן לדבר על 'החלטה אסטרטגית' של איגוד יוצאי ליטא שעם חלוף הזמן במהלך שנות התשעים, ככל שנוכחו לדעת כי ליטא החדשה איננה נענית לדגם החרטה והפיצוי הראוי, הלכו והחריפו את ביקורתם נגד ליטא.²⁶⁵ בכל הקשור להערכת העבר, ביקורת זו נשענת על מאמץ מחקרי רחב היקף, הגם שלא תמיד ברור הקשר בין חומרת פשעי העבר הנוראים לבין הערכות הרווחות בין המובילים באיגוד על המצב בהווה (למשל הערכה על מידת האנטישמיות בהווה בליטא). קשה להעריך את מידת ההשפעה של המסע הביקורתי שניהלו נגד ליטא, אך ברור כי לדברים היה הר והם זכו לתגובות בעוצמות שונות. מבחינה זו ניתן לראות את פעילות האיגוד בהקשר הזה כהצלחה. השנים שחלפו - גילם של הפעילים ניצולי השואה עובר את השמונים - מביא את האיגוד למצב של 'בין השמשות', ומעבר לשימוש במליצתו של ראובן אשר ברודס "היהודים הליטאים הקדישו את העבר, ויקוו לעתיד ולעת ההווה לא שמו לב",²⁶⁶ איני יכול להעריך מה צופן העתיד לאיגוד רב הפעלים.

השאלות שייענו והשאלות שלא ייענו

במפגש (או באי-מפגש) הזיכרונות היהודי-ליטאי נוכל לגעת, בדוחק, בשתי הקצוות - הזיכרון אליבא דליטא הרשמית, והזיכרון לשיטת היהודי שהיה ושרד; ובאשר לריחוף באזור הביניים שבמפת הזיכרון, כאן נוכל להצביע בעיקר על הקשיים. אכן, הניסוח בדבר שני קצוות מעורר את השאלה האם ניתן להוביל את דפוסי הזיכרון הללו לאיזושהו מפגש? השחרור מעול השלטון הסובייטי עורר בליטא שאלות עתיקות של זהות. הליטאים חשים כמי שהיו כבושים על ידי הרוסים, באופן הפשוט והיומיומי ביותר. כאמור, יש גם התייחסות לכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה, אך מבחינת העלבון הלאומי הוא מתגמד ביחס לכיבוש הסובייטי הממושך שאחריו. יש בליטא של היום נטילה מסוימת של אחריות למעשי

264 נציג את הקטע בדבריה המתייחס לכך: "Unfortunately, some Lithuanians 'helped' the German [...] Nazis in their dirty deeds. There can be no pardon for war criminals. They must assume the responsibility even many years after the war [...]"

265 חזית המאמרים בגחלת נראית אחידה למדי, אך היו בהחלט הבדלי ניואנסים ואף יותר מכך; בין המובילים בכתיבה, דומני שרחל לוין מציגה קו פחות נוקשה מאשר יוסף מלמד. דב לוין המצטיין ביושרה מקצועית מובהקת, הוא ללא ספק קיצוני ביותר בעמדותיו בנושא.

266 ברודס, שתי הקצוות, עמ' 416.

הליטאים, אך בה בעת גם ניסיון - רק לעתים מעורר רושם שנעשה בתום לב - להבין את הזיהוי של יהודים עם קומוניסטים.²⁶⁷ למיטב תחושתי, היום הטיעון הבוטה בדבר קומוניזם יהודי (הליטאי המשכיל שאינו מקבלו כפשוטו יטען כי 'שנים על גבי שנים חשבו כך'). משתנה להאשמה אחרת המוטחת בסובייטיות - תחת עולה לא דובר כלל על שואה יהודית, אלא על פשעי הפשיזם ונפגעיו; 'מי בכלל ידע על שואת היהודים?'. במקום האשמה - 'גם אתם היהודים (קצת) אשמים', באה התנצלות - 'לא ידענו שגם אנחנו (קצת) אשמים'. לפי זה, ליטא נדרשה למהפך תודעתי ביחסה ליהודיה, והיא עדיין נדרשת.

בסך הכול, החשבון ברור למדי; יש זיכרון טעון - הכול יודעים, ה'טעון' אינו מעודד עדיין לבריורים נוקבים, 'ללכת עד הסוף'; בנסיבות שכאלו, יש שאלות ללא תשובה ויש שיקבלו תשובה.

תשובה ליטאית לשאלה שעדיף, כך נראה, שלא תהיה לה תשובה; ויגאנטאס וארייקיס שואל: "מדוע הדרך מירושלים דליטא הובילה לפונאר, מדוע חיי השכנות - טובים יותר או פחות - של האיכרים הליטאים ושל הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים נסתיימו דווקא באופן הזה?"²⁶⁸ בנייתוח באופן כללי, הגון למדי לטעמי, הוא גם מבליט את העובדה הסוציולוגית:

[...] מרבית היחידות המיוחדות ויחידות העזר של המשטרה הליטאית הורכבו מבני השכבות החברתיות הנמוכות ביותר, והם אשר עסקו בהשמדת יהודים בשנים 1941-1944. את אי-שביעות הרצון שלהם מהמצב החברתי בליטא של בין שתי מלחמות העולם הפגינו במעשי אלימות נגד יהודים [...].²⁶⁹

האומנם? רבים זוכרים עובדות אחרות לגמרי. כך רב שילנסקי:

רוצחי היהודים באו מכל חוגי החברה הליטאית: עירוניים וכפריים, מורים ותלמידים גם יחד, רופאים ומהנדסים, עשירים ועניים, אינטלקטואלים ופשוטי עם, גם מקומם של כמרים לא נפקד מהרשימה הזו. ה'פטריוטים' הליטאים לא חסו גם על חייהם של מתנדבים יהודים בעלי אותות הצטיינות על גבורה במלחמה לשחרור ליטא מהשלטון הרוסי שפרצה ב־1918 ונמשכה כשנתיים, מלחמה בה נפלו גם מתנדבים יהודים [...].²⁷⁰

267 מפי נציגי משרד החוץ שמעתי סיפור על בכיר בממשל הליטאי, עקרוניתי, אוהד יהודים מובהק, שהרבה לדבר כך, מן הסתם בתום לב.

268 וארייקיס, מירושלים דליטא, עמ' 16.

269 שם, עמ' 19.

270 שילנסקי, חשכה לאור היום, עמ' 87. בניסוח ישן יותר: "[...] ראוי לציין שמעשי הרציחה האיומים

ובכך נראה הסיכום מקלם:

יש לציין שבשלב זה [=שלב שני, חיסול חלק גדול של קהילת קלם], בהשמדה הראשונה וכן בהשמדה הסופית, לא השתתפו בפועל גרמנים, מלבד אלו שצילמו את המחזות לשם תיעוד של 'הפתרון הסופי' [...]. הרוצחים היו הליטאים הלאומנים בלבד, מכוגרים וצעירים, תלמידי בתי הספר, כולם אחוזי שנאה תהומית ליהודים ומלאי כמיהה להיפטר מהם. רובם היו מבני האינטליגנציה, ולכן אי אפשר לטעון שמעשה זה הוא מעשה של אנשים פרימיטיביים. היה מאחורי מעשה אכזרי זה לא רק אידיאולוגיה, אלא גם תאוות בצע, רצון לרשת את הרכוש של היהודים [...]. אם כן אין פשר ואין הסבר לכל מעשי האכזריות וההתעללות שפשו בבני העם הליטאי הללו [...]. סיפרו [=ניצולי גטו ורשה] ששוכנו הגטו היו אחוזי אימה רק מהשמועה של הופעת הליטאים בשטח. הקריאה 'הליטאים באים' הניסה את היהודים למקום מחבוא.²⁷¹

ובסיכום במבט עשיר בפרטים מקיידאן המושמדת:

[...] רבים מהם עוד חיו כאשר כוסו הבורות. קולות הבכי והצעקות היו כה חזקים ואיומים, עד כי הקולות רוויי הסבל, הגיעו עד כפרים רחוקים ביותר [...]. מעל ליהודים הנאספים ניצבו ליטאים, כולם רובים בדיהם, דרוכים לרוייה. ואלה הם השמות של נכבדי קיידאן: המפקד ומזכירו, שופט השלום קליבאס ומזכירו, מנהל הגימנסיה הליטאית בקיידאן עם כל המורים בלי יוצא מן הכלל, הרופא של בית החולים המחוזי בקיידאן ארז'מסקי, הד"ר סאוויצקי, הרוקח סטאנציוס, ראש העיר פובליאס, השופט החוקר עו"ד שאפראנצ'יק, ועוד שאולוסטים רבים [...].²⁷²

הליטאים יתקשו לקבל את חתך האוכלוסייה הזה;²⁷³ לעומת זאת, ניתן להגיע לאיזו הסכמה, אם כי הניסוח יהיה בכל זאת שונה, ביחס לחסידי אומות העולם: גם בליטא היו 'חסידי אומות העולם' - לא רבים - מקרב הליטאים הקתולים, אשר הצילו יהודים. [...] מקרי ההצלה הלא-רבים של יהודים בידי ליטאים לא קירבו

בוצעו בידי כל התושבים הליטאיים, החל באיכרים הליטאיים ותושבי העיר וכל באיטלנגציה הגבוהה שהיו עד כניסת הגרמנים כאילו שכנים טובים ליהודים, ואפילו הרבה מכירים וידידים ליהודי העיר שחיו בכל שנות חייהם בצוותא חדא אתם. כל השכבות האלה ניצלו את ההזדמנות הראשונה שבאה לידם עם כניסת הגרמנים להתחיל מיד בריצחם ושדירת רכושם של שכניהם ומכריהם היהודים" (אלה אזכרה, עמ' 74).

271 קלם, עמ' 64-65.

272 גל, קברות אחים, עמ' 242.

273 בשיחה שניהלתי עם היסטוריון ליטאי הוא טען שהזיכרונות האישיים מוטים; הוא לא הפגין עוינות, נהפוך הוא, אך בנקודה זו התעקש.

בין העם היהודי לליטאי, מרבית הליטאים נותרו באדישותם. אף כי לא שיתפו

פעולה בהמוניהם, הם היו בגדר מתבוננים סבילים בלבד [...].²⁷⁴

גם שאלת המספר תיוותר ככל הנראה שנויה במחלוקת (להלן).

יהודים וליטאים יסכימו גם על צור מחצבתם של חסידי אומות העולם. גם אם קשה לדבר על יחס אחיד של הכנסייה, יש מקום להביא דוגמאות רבות לכמרים חסידי אומות העולם; למשל, לפי וארייקיס, הכומר משאוולי ולאדיסלבאס פוז'לה (Pozela) והכומר מקובנה ברוניוס פאוקשטיס (Paukstys). פאוקשטיס טיפל באופן אישי בהוצאת ילדים יהודיים מהגטו וארגן עבורם תעודות לידה. מדובר על לפחות 120 תעודות שכאלו שהעניקו לילדים שהוצגו באופן הזה כלא-יהודים, חיים, פשוטו כמשמעו. הוא סייע לרבים שהוקירו לו תודה. למשל בעזרה לאברהם תורי,²⁷⁵ בעזרה לרחל לוי (היום עורכת 'גחלת', לעיל) שנמלטה מהגטו לקראת סיום המלחמה. ממקום מחבוא ב'הר הירוק', רחל לוי כתבה לו ב־1945 מכתב תודה שזכה למוניטין.²⁷⁶ גם אם היו לו שאיפות להעביר יהודים על דתם, לא עשה זאת בצורה בוטה, ואת רחל לוי ברח כשהודיעה לו ב־1945 על החלטתה לעלות ארצה.²⁷⁷ ליב גרפונקל מביא רשימה - לא גדולה יתר על המידה - של ליטאים חשובים בקובנה שסייעו בצורה כזו או אחרת ליהודים, ביניהם איש כנסיה ראשי וינצטאס בריזגיס (Brizgys): " [...] סגן הארכי-הגמון הקאתולי בריזגיס, שהיה לו אומץ הלב לעמוד על בימת הכנסייה לפני קהל גדול של מתפללים ולנאום בגלוי ובחריפות נגד מעשיהם השטניים של הגרמנים בעם היהודי",²⁷⁸ וכן ביומנו של אברהם תורי²⁷⁹ (אם כי מאוחר יותר היו הסתייגויות

274 וארייקיס, מירושלים דליטא, עמ' 18.

275 בבדיחתו מהגטו הגיע אליו: "הכומר פאוקשטיס ראש כנסיית 'השילוש הקדוש' שבכיכר רטושה, עזר לי לצאת מן העיר, כשם שעזר ליהודים רבים נוספים" (תורי, גיטו יודים-יום, עמ' 34).

276 חלקים ממנו הופיעו בהספר השחור של איליה ארנבורג ווסילי גרוסמן שהתפרסם ב־1946, אך זמן קצר לאחר מכן נאסר לפרסום בבית המועצות. זכה לתרגום לעברית ב־1991 בתל אביב.

277 הפרשה נסקרה בקצרה ב'גחלת' (אייר תשנ"ז, מאי 1997). בשיחה עמי הוסיפה כי הפרשה עוררה הד בין ליטאים לאומיים ואף לאומנים בקנדה. הם קטרגו מדוע משמיצים את הליטאים ב'גחלת', והתשובה שניתנה באמצעות המאמר עליו הפליאה אותם. ראו לעיל.

278 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 224. ובאשר להצלה עליידי חוגים נוצריים ראו גם עמ' 152-154. בריזגיס מילא את מקומו של ראש הכנסייה הקתולית בליטא יואזפס סקווייצקאס שהיה זקן וחולני באותה עת.

279 לפי אברהם תורי: "יש רק אדם אחד בליטא שהשאיר את הדרך אליו פתוחה. הוא גם יצא בפומבי נגד הטבח ביהודים וקרא לליטאים המאמינים להתריע נגד שפיכת דם היהודים. הוא גם הסביר את עמדתו זו לנציגי השלטון הגרמני. הוא עשה זאת כמנהיג דתי וכפטריוט ליטאי. בהזדמנויות שונות ביקש מן הגרמנים לשנות את יחסם ליהודים לא לשפוך דם יהודי על אדמת ליטא. זהו הבישוף בירוגיס ממלא מקום הארכיבישוף

מיהסו²⁸⁰). גם רב שילנסקי, בצד הבלטת האנשים הפשוטים, מדגיש מאוד את הגיבוי של הכנסייה, ומציין:

היו ליטאים, בעיקר מבין פשוטי העם שבימים החשוכים עזרו ואף הצילו יהודים, אך אלו היו מעטים [...] אין אנו מתעלמים מהם, אנו מכבדים ומעריצים אותם, וגם אוהבים אותם. אולם החשכה הייתה כה גדולה, והניצוצות היו כה מעטים עד כי אין בכוחם להאיר את העלטה. [...] אין להתעלם מכך שהיו כמרים שהצילו יהודים. משוולי זכור לטובה הכומר לפיס (Lapis). מיד עם תחילת הרציחות בשוולי נסע לקובנה להשתדל למען היהודים, אך נאמר לו שם ברורות שאין הדבר מעניינו, נציגות היהודים של הגטו הייתה פונה אליו בכל מצוקה הוא רצה לעזור, אך ההשתדלות שלו לא נשאה פרי.²⁸¹

והוא הדין במבט מקלם:

בל נעשה עוול ונאשים את כל העם הליטאי כעם רוצחים. היו ביניהם אנשים שסייעו ליהודים הנרדפים ככל יכולתם. ידועים מקרים של ליטאים שסייעו לאנשי הגטאות בקובנה, בשאולאי ובמקומות אחרים [...] רבות נעשה במקרים אלו על ידי אנשי הכמורה והמנזרים. הם הצילו והחביאו במסירות נפש ובסיכון רב את היהודים שהיו בחסותם. גם היהודים המעטים שהצליחו להימלט מהמחנות שבמשקי היהודים ובמקומות אחרים שרדו הודות לטוב לבם של ליטאים רחמנים מהערים, מהעיירות ובעיקר מהכפרים [...] אך הרוב הגדול היו אנשים פשוטים, תמימים, ברוי-לב, שעשו מה שעשו וסיכנו חייהם וחיי משפחותיהם מבלי לצפות לכל תמורה לא בעולם הזה ולא בעולם הבא. נציון שלפחות רוב הליטאים שהסתירו יהודים בימי השואה לא היו עשירים. היו ביניהם עניים מרודים, אך עשירים ברוחם. הם חילקו עם היהודים את מזונם הדל ואת בגדיהם המעטים. בימים אפלים אלו, כאשר נדמה היה שכלו כל הקיצין, שאין גואל ואין מושוע, תוכן לבם של אנשים נהדרים אלה חיזק את התקווה והעניק כוחות נפשיים להמשיך ולהיאבק על החיים [...] ²⁸².

הליטאי (תורי, גיטו יום-יום, עמ' 262). הוא מספר על פגישות בין הרב סניג לבין בירזגיס. היו משמרות ששמרו על ביתו שחיבו כניסה דרך פתח צרדי נסתר. על פגישה נוספת עם הרב סניג המוגדר כירידו של הבישוף, ראו שם: עמ' 404.

280 בהערה של העורכת לספרו של תורי מובא דבר מברק ברכה להיטלר עם חתימתו של בריזגיס, עמ' 578. ראו שם הערות 3-4. ראו בציטוט מיומנו של הארכיבישוף 'סקווירצקאס מיוולי' 1941 (רוואוסקאס, מטמכים מאשימים, עמ' 88-89).

281 שילנסקי, חשכה לאור היום, עמ' 88-91. על הכומר לאפיס ראו: פנקס הקהילות, עמ' 667.

282 קלם, עמ' 64-65.

אינני יכול לקבוע כי מצילים פשוטי העם פעלו בכוח קשר ישיר עם הכנסייה המקומית, אך דומה שה'פשוטים' הללו היו בדרך כלל אנשים דתיים מאוד. אכן, 'תוכן לבם של אנשים נהדרים אלה חיזק את התקווה והעניק כוחות נפשיים להמשיך ולהיאבק על החיים', ולא רק החיים דאז, גם הדיאלוג היום; במאמר שהוקדש לחסידי אומות העולם שהתפרסם בביטאון הקהילה היהודית בוויילנה,²⁸³ הנשיא הליטאי קבע כי 'חסידי אומות העולם הם המאפשרים שיח בין העמים',²⁸⁴

בחוברת שהוצאה לאור בעקבות כינוס של בני נוער בוויילנה לרגל יום השואה הליטאי בשנת 2006 ('Holocaust in Lithuania and Europe') והוקדשה במפורש לשואה בליטא, פרסמו נערים שונים מאמרים קצרים על השואה, מהם מרשימים מאוד. נער כתב על סיפוריהם של שני חסידי אומות עולם ליטאיים, אך למעט אזכורים קצרים של המונחים 'עוזריהם', 'תומכיהם', או 'משתפי פעולה', איש לא כתב על שיתוף הפעולה עם הגרמנים; היחיד שציין זאת היה תלמיד בבית הספר היהודי 'שלום עליכם' בוויילנה.²⁸⁵

המסייר בליטא נפגש עם עקבותיהם של חסידי אומות העולם. יש להם ביטוי ב'מוזיאון הגאון' בוויילנה - לא ב'בית הירוק', שם יש שואה בלבד! - באולם תצוגה מיוחד לחסידי אומות העולם הליטאים. מוצגים אנשים, דמויות, מעשים. עקרונות, מוזיאון קטן אחד יכול להכילם; אולם, היום הם יוצאים החוצה. הם אינם מצטמצמים למוזיאון בוויילנה, רואים בליטא ביטויים בשטח לחסידי אומות עולם מקומיים. פעמים רבות זוהי יוזמה מקומית, יוזמה יהודית; הביטויים החזותיים מעניינים. מרכז הקהילה היהודית בקלייפדה נמצא ב'רחוב בתי הכנסת'. בימים עברו שכן כאן בית הקברות הקהילתי, שנהרס בעיקר בידי הסובייטים שביקשו להקים דווקא כאן תחנת שיבוש אלחוטית לשידורי המערב. סמוך לקירות הפשוטים והאפורים של המתחם שבהם ננעצו שרידי המצבות, ניטעה שדרה קטנה לזכרם של מספר חסידים מקומיים; רעיון ישראלי, ביצוע ליטאי. לכל חסיד יש עץ, ואבן למרגלותיו מזכירה את שמו. בהתחשב במגבלותיו החזותיות של המקום, המראה מכובד. במיוחד מעניין, לטעמי, הצירוף של הרס והצלה, חורבן וחיים; בית קברות

283 Jerusalem of Lithuania, No. 1-2 (129-130) January-March 2007.

284 בניסוחו כפי שהופיע במאמר: "It is thanks to them that both nations are able to speak in the language of humanity and trust and be open to the past, no matter how painful it is".

285 שמעתי מספר סיפורים ברוח זו בוויילנה.

הרוס לחלוטין (כאמור, בעיקר הרס סובייטי) משולב עם אזכור המצילים, ושניהם משולבים במרכז קהילתי פעיל, הגם שמיוחד לקהילה קטנה מאוד.

בכניסה לאתר הזיכרון של יעקב בונקע בבורות הרצח בפלונגיין (פרק ב), ניצבת שורת עמודי מתכת נושאי שלטים קטנים ועליהם שמותיהם ומקומות חייהם ופעולתם של חסידים; כולם מן הסביבה. המראה מרשים מאוד מבחינה אמנותית, בין השאר משום שהוא משתלב באתר, אך בה בעת מעצב גם את ניוודו שכן חומר הגלם שונה מאוד מן המשאב הטבעי לאמנות של בונקע - העץ.

במנזר, היום, פעיל ומוקף גדר גבוהה, סמוך לרחוב הדומניקנים בוילנה - גבול האזור היהודי לשעבר, נעוץ לוח מרשים ובו תבליטים של דמויות שלושה מצילים, לכל אחד סיפור מרתק. הכתובת 'חסידי אומות העולם' כתובה בעברית ובלטיאית; בלטיאית גם מצוין במפורש שהצילו יהודים.

אתר מיוחד במינו: בפינה מוצלת ונאה בעיבורה של וילימפולה - סלבודקה, נמצא בית היתומים המתפקד ככזה עד היום. בשלט בחזית הבית - לטיאית ועברית - מסופרת תמצית הסיפור: "כאן בבנין זה לשעבר רופא ילדים מפורסם פיאטרס באובליס וחבריו הצילו את ילדי גטו קובנה". מקום זה מעורר בעוצמה את מלוא המורכבות של מושג 'חסידי אומות העולם' הליטאיים. בעיקרו, הסיפור פשוט; המקום היוצר עם העלילה אחרות אחת, כמו לא השתנה; השקט הנדרש כל כך למקום רעשני כמו בית יתומים ממשיך לעטוף את הסביבה. הסיפור מתחיל על גרם המדרגות בכניסה, הרופא מוצא שם תינוק יהודי מושלך. להחזיק בו מסוכן, אך הוא עושה זאת. מסתבר כי הגטו לא היה מנותק לגמרי; השמועות העוברות חודרות גם מבעד לגדרות; ממשיכים להגיע עוד תינוקות. הקושי להסתיר הולך וגדל, תינוקות יהודיים ניתנים כידוע לזיהוי. כששמעו בבית היתומים שמתארגנת אקציה או שמתקיים נוהל חיפוש, הכניסו אותם מבעד לשני פתחי מרתפי הקירור העומדים, עד היום, בחצר ממול, בניצב לתלולית קטנה המכסה עליהם. ה'עכשיו' כה דומה לאז; בקירור הזה גם הזמן קפא - ממש כמו בקלישאה הידועה - מלכת. פעולת-פעולתם לא נסתיימה בכך; הם חיפשו בכפרים משפחות ליטאיות שמוכנות לאמץ ילדים יהודיים, הוא ביקר את הילדים ודאג לבריאותם; גם בני משפחתו הקרובים השתתפו וזכו באות היקר. בסך הכול ניצלו 64 ילדים.²⁸⁶ ד"ר באובליס, מהראשונים בליטא שהוכתרו

²⁸⁶ על התלכטות של יהודים בגטו ובורחים ממנו האם למסור את ילדם לבאובליס. ראו: ג'ילקאס, דרך תיל דוקרני, עמ' 166-167.

ביד ושם כ'חסידי אומות העולם' (ב-1977, רק אחרי מותו). היה שתקן גדול; חייו נסתיימו בצורה טראגית בתאונת מטוס בדרכו לוועידת רופאים במוסקבה ב-1974. סיפורו מצפין את כל דילמת חסידי אומות העולם הליטאיים. אין ספק, הרופא היה החסיד, אך כאן מדובר במערכת שלמה; צריך מודיעים, וצריך גם הרבה שתקנים, ממש כמו באובליס. בלוח ההנצחה כתוב 'פיאטרס באובליס וחבריו הצילו [...]'. היו 'חבריו', הייתה מעטפת של משתפי פעולה, אולי זה מה שקובע את ההבדל בין מספרי הצדיקים לפי הליטאים לבין מספרם אליבא ד'יד ושם'; אבל יש 'מבחן התוצאה', הוא קובע - 64 ילדים, ולא - 'הצילו את ילדי גטו קובנה', כמו שמשמע מהעברית הלא-מדויקת של השלט. הפסל שמוצב מול הבניין מתאר אישה מחזיקה תינוק בתנוחה של הצלה. פסל סטנדרטי מתאים מאוד למקומות שכאלו; באובליס זכה לשלט, לא לפסל, יש גבול עד כמה מוכנים הליטאים להשקיע בגיבור שכזה.²⁸⁷

אם כך, מעט צדיקים, הרבה רוצחים, ועוד יותר 'הרבה' משתפי פעולה ושותקים; בדרך כלל שתיקה ושיתוף פעולה שלא עם הצד הנכון. ובכן, מה קרה שם, באותם ימים אפלים?

יותר מכל דבר אחר התרשמתי מהעובדה שהפוגרומים בקובנה סותרים במהותם את המסורת הליטאית. כל מי שמודע לאנטישמיות היומיומית הבזויה שליטאים רבים נגועים בה (ויהיה זה שקר אם אומר שמעולם לא נבנעתי לה בעצמי) עשוי להעריך שמדובר בתופעה עתיקת יומין. אולם, זו טעות, ככל הנראה בתקופותיה הטובות של מדינת ליטא מצאו בה היהודים צדק וביטחון [...] היהודים במוסך שבשרת ויטאוטאס קראו לעזרה. קהל של עוברי אורח צפה במותם, ועל דעת מרבית המתקבלים שהחשיבו עצמם נוצרים, לא עלה כלל הרעיון שבכך פגעו לא רק בישו הנוצרי אלא גם בנסוץ ויטאוטאס שהשרדה נקראה על שמו (מאוחר יותר שונה שמה לשרת לניץ).²⁸⁸

²⁸⁷ דוגמה מעניינת לטעמי היא האנרשים מפורסמים של שאולוי. מדור כזה מופיע - וזה הגיוני - באתר האינטרנט הייצוגי של העיר. המכובד הראשון היא אישה (גראז'ביל וואנסלאוקיטיה), וככל הנראה עובדת היותה ראשונה, נובעת מגילה - היא המבוגרת בין כל המפורסמים (ילידת 1912, זכתה לאות הכבוד בשנת 2000). מסופר עליה: "The most important factors that influenced her career and life were law and justice. [...] Grazbyle and her family contributed to life saving of Jews. [...] אכן, זוהי תפארת הפתיחה הנאה לרשימת המפורסמים. האם ערים בליטא שיטתיות בנושא זה? מסופקני!

²⁸⁸ ונסלובה, יהודים וליטאים, עמ' 463.

'ככל הנראה בתקופותיה הטובות של מדינת ליטא מצאו בה היהודים צדק וביטחון'²⁸⁹ קצת מוזר לשמוע זאת - וזה טיעון נפוץ מאוד! - מפי של אינטלקטואל ליטאי, ובידוע שבדרך כלל המוטיב־טיעון הזה של הבלטת העבר האידיאלי ביחסי גויים יהודים במזרח אירופה, נפוץ דווקא בסיפורי העם היהודיים.²⁹⁰

הליטאים המכנים רחובות מרכזיים בעריהם על שם דוכסיהם הגדולים מפגינים בכך את עוצמתה של הקריאה לזהות מיוחדת להם. ויטאוטאס הוא גיבור ליטאי; גם רחוב וגם שם פרטי נפוץ בליטא, וגם מעניק הזכויות ליהודים. יש מהליטאים היודעים זאת; היו שהעדיפו להתעלם. חזית האקטיביסטים הלאומנית בברלין הפיצה בקיץ 1941 כרוז הקורא להשתחרר מהעול היהודי (האסייתי, הבולשביקי); היהודים לשיטתם צריכים לעזוב לאלתר את ליטא, ליטא החדשה צריכה להיבנות במרץ, בכישרונות ובלב של הליטאים לבדם. וכן כמובן, זכויות ויטאוטאס בטלות לעולמי עד.²⁹¹ גם אם לא כל הצופים בפוגרום במוסק ליטוקיס קראו את כרוז האקטיביסטים, עבור היהודי הליטאי, ויטאוטאס כבר לא יהיה אותו ויטאוטאס, וגם היהודי הליטאי - לא יהיה עוד הוא עצמו. ואולי היהודי הליטאי יהווה מושא למחקר מתמיד, כך עולה מדבריהם של היסטוריון ליטאי: "גורלם הטרגי של יהודי ליטא צריך להיות אחד מנושאי הדיון המרכזיים בהיסטוריוגרפיה הליטאית. מותם של הליטואקס אין פירושה מות ההיסטוריה המפוארת שלהם. יש חשיבות עליונה לכך שהיסטוריונים ליטאים יחקרו את עברה של יהדות ליטא."²⁹²

אולי המחקר יניב הגדרות רבות יותר ויציג מורכבות רבה יותר בין שני קטבי הזיכרון היהודי והליטאי; לשון אחר, עם הזמן המורכבות תהפוך לדגם השליט. התנאי הוא כמובן התמודדות הליטאים עצמם עם מה שקרה, אך היא חייבת לזכות למענה שלנו, להתייחסות, ולא תמיד זה מה שקורה, בניסוחו החשוב של זלקין:

[...] בהקשר האחרון נתקבעה בתודעה הקולקטיבית היהודית והישראלית דמותו של הליטאי הרע, הרוצח, לא כפרט אלא כמייצג הוויה קולקטיבית. הליטאי האחר, האנושי, נדחק אל שולי הזיכרון ונותר בחביון אוטוביוגרפיות וספרי זיכרון נשכחים. כיוצא בכך, השיח המחקרי שהתקיים בחברה הליטאית, הן בליטא והן מחוצה לה, בשאלת אחריותם של הליטאים לרצח יהודי ארצם לא

289 על ההיבטים העקרוניים של הסוגיה ראו: קמינסקי, מדינה מארחת.
290 בר־יצחק, פולין, עמ' 51-103.
291 רואוסקאס, מסמכים מאשימים, עמ' 124-125.
292 Egidijus Aleksandravicius מובא אצל: זלקין, ליטאים ויהודים, עמ' 475.

מצא כמעט הד בשיח ובמחקר הישראלי, אם בשל מגבלות לשוניות או בשל טראומת השואה.²⁹³

אגב, כאן המקום לציין שבמקרה של פולין זה כבר מתחיל להיות שונה.²⁹⁴ את מאמרו מסיים זלקין:

[...] הנרטיב הדיכוטומי שנזכר לעיל טבע חותם עמוק על שיח זה ועיצב את הדימוי העממי של החברה הליטאית ככזו שהתאפיינה, ועדיין מתאפיינת, בתפיסות אנטישמיות טוטליות. דבריו של ונסלובה למרות העובדה שנכתבו לפני קרוב לשלושים שנים, מציבים סימן שאלה על דימוי קולקטיבי זה וקוראים לבחינה מחודשת, זהירה ומבחינה יותר, של הנושא כולו.²⁹⁵

אני מתקשה להשתמש במונחים מקצועיים הרווחים במחקר כמו 'פוליטיקה של הזיכרון' ו'אסטיקה של הזיכרון'; מדובר בזיכרונות קשים ומרים מאין כמותם של ליטאים יש קושי מובנה להתמודד אתם, ויש עניין לברר איך יעשו זאת בעתיד, שאלת 'האם המעגלים יפגשו' עוברת למישור אחר - מישור עיצוב הזיכרונות של שני העמים. בחינה זהירה מעוררת שאלה מתבקשת 'לאן הולכים מכאן?'

לאן הולכים מכאן? איך להתגבר על האכזבה?

לאן הולכים מכאן? הזוכר היהודי עומד מול הזיכרון הליטאי. הכותרות הללו אינן דידקטיות! אינני מוסמך, יכול או מעוניין להטיף לאיזה 'זוכר יהודי' מה עליו לעשות; ענייני הברור הוא להמעיט לעסוק בהערכות שיפוטיות; ואף אם הייתי מעוניין, מי יכול לשפוט את הזוכר היהודי, זה שהצליח איך שהוא לדלג על פונאר או הפורט התשיעי. מי יכול לעמוד מול אנשים שחוו, כלשונו של חיים בסוק, את המפגש עם פונאר מעט אחרי המלחמה: "[...] הסתכלנו איש בפני רעהו וראינו את הבלתי יאמן; אנו חיים מתהלכים על אפרם של האמהות והאבות, הסבים והסבתות, האחים והאחיות, החברים והחברות [...]"²⁹⁶.

ניתן לצבוע את הליטאים בצבע של אויב נצחי. בהקדמה לחיבור זה פתחתי בכך שברמה של הליטאי הספציפי, אכזריותם עלתה על זו של הגרמנים; כך על כל פנים חשו אלו שדיווחו, ונאמנות תחושותיהם. זה היה תקף לגבי מי שחוה

293 זלקין, ליטאים ויהודים, עמ' 472.

294 הד השינויים בפולין על כל המורכבות שבהם חודר לציבוריות הישראלית. הדוגמאות רבות, אציין רק את היומנות של השגרירות הפולנית לקורסים משותפים עם גורמים העוסקים בשואה בישראל.

295 זלקין, ליטאים ויהודים, עמ' 478.

296 בסוק, בשערי שאול, עמ' 94.

באופן ישיר, וזה משאיר מטען קשה ביותר לעתיד. קשה להתמודד עם צוואה כמו זו שהותירה אישיות שתוארה באופן עקבי כאחד מאנשי המעלה בפרשת יהודי ליטא - ד"ר אלחנן אלקס:

זכרו, שניכם, את אשר עשה לנו עמלק. זכרו זאת ואל תשכחו כל ימי חייכם ומסרו כצוואה קדושה לדורות הבאים. הגרמנים הרגו, שחטו רצחו אותנו בשלווה ובמנוחה פנימית. [...] אדמת ליטא הורטבה מדמנו על ידי הליטאים עצמם, [...] אל תדרשו בשלומם כל ימי חייכם. מקוללים ומנודים יהיו ובניהם לכם והדורות הבאים.²⁹⁷

וקשה לא-פחות להתמודד עם קללה של ניצול קיידאן המביא את דברי הרב הצעיר של הקהילה שהופנו לקבוצת מורים שהשתתפו בטבח (תחילת הקטע הובאה למעלה):

[...] ומול כל אלה פתח הרב הצעיר בנאומו. הוא דיבר ליטאית רהוטה. הוא פנה בעיקר למנהל ולכל המורים במלים: 'אתם נתמניתם להפיץ את התרבות והחינוך. בידיכם הפקדנו את טובי הילדים במחוז. אתם הייתם להם כאבות לילדים. כיצד אפוא יכול אב, ללא כל רחמים, ללא נקיפות מצפון להרים יד על ילדיו החפים מפשע ולרצחם? ובשאתו את עינוי לשמיים אמר: 'כלום ימחל לכם האלוהים בשמיים אי פעם על הפשע האיום שאתם עושים היום? והאם תסלח לכם האנושות על החטא? מן הכתם אשר יפול עליכם לא יוכל העם הליטאי להינקות לעולם. הוא סיים במילים 'דמנו הנקי ינקום בכם' [...].²⁹⁸

מכאן עולה הקיצוניות המובנית של יוצאי ליטא בנידון. הלשון הנקוטה בידי רבים מהם ממשיכה את שיח הקללה; וקללה - כמעט על-פי הגדרה - איננה מותרת מקום לדיאלוג. למשל, תפילת 'זכור' שחברה על-ידי יוסף מלמד מוציאה בניסוחה את הגרמנים מסיפור ההשמדה, החרפה מופנה רק כלפי הרוצחים הליטאים: "זכור עם ישראל את קהילות הקודש של ארץ הדמים של ליטא, אשר יושביה הליטאים החריבו אותן, עקרון ומחקון [...]."²⁹⁹ אין צריך לומר שהשימוש החוזר ונשנה בעמלק הליטאי מחזק עיונות הנשענת על דמותו המקראית והמדרשית של עמלק. ובצד הזעזוע מהרצחנות הנוראה עצמה, מבצבצת האכזבה העמוקה מעם, שרבים בינינו דימו כי הם שותפיו האמיתיים לבניית עצמאותו וגילו אמפתיה

297 תורי, גיטו יום-יום, עמ' 607.

298 גל, קברות אחים, עמ' 242.

299 גחלת, אדר"ב תש"ס מרץ 2000, עמ' 22.

כה מרובה לשאיפה אליה. בלשונו של אלקס: "[...] שעמם חיינו הרבה מאות שנה ובכל חילנו עזרנו להם בשעתה לקומם את מדינתם העצמית".³⁰⁰ אכזבה שמצאה את ביטויה בלעג - לעג של רש יש לומר - לסמלים הליטאיים: "[...] וסלחו לי אבא אמא. / כי עפרכם אשאר לעולם / באדמת 'דיוורו ז'אמה' / מקוללה משוד ודם [...]".³⁰¹ בהמנונה, ליטא מכנה את עצמה 'ארץ הגיבורים',³⁰² וכך בסמליה המציגים אביר דוהר. הלעג להמנון נוצר כבר בעת השואה; והאכזבה המרה לא חולפת עם השנים. שוחחתי עם ניצולים מליטא, אכן, קשה לפרק את המכלול הרגשי לרכיביו, ובכל זאת, בצד הכעס והחרון, אני מזהה מפורשות את האכזבה המרה, דווקא על רקע המודעות לעבר המשותף ששורשיו נוקבים ויורדים עד לוויטאוטאס הגדול, ועל רקע ירח הדבש האמיתי בין שני העמים בשנות העשרים של המאה העשרים. אינטואיטיבית אומר, כי בכל הקשור לשיקום היחסים לעתיד לבוא, האכזבה השקטה הזו מפריעה לדיאלוג אף יותר מן הכעס.

זוהי נקודת המוצא, האם חל בליטא תהליך של העצמת המבט אל העבר והגברת הדיאלוג, דוגמת זה שמתרחש לפי דיווחים רבים בפולין (להלן) - אינני יודע, ולמרות פיסות מידע רבות שזורמות אלי, אני מתקשה לעשות סינתזה; האנשים הרבים שאתם נפגשתי ושוחחתי בנידון טוענים שעצם תהליך הבירור מצריך כבר מחקר בפני עצמו.

כשהדיאלוג איננו מפותח, האם הגיעה העת לסלוח? האם יש מקום לסליחה שבנסיבות הנתונות היא במידה רבה חר'־צדדית? 'האם הגיעה העת לסלוח?' - זוהי כותרתה של מסה קצרה שכתבה שרה שני־נשמית הידועה במחקריה וספריה על השואה. הפתיחה: "אין עם נוסף באירופה, ששיתף פעולה עם הגרמנים ברצח יהודים כמו הליטאים"; משפט הסיום: "[...] כי איש לא יוכל לשטוף את הכתם הזה של רציחת עם מדפי ההיסטוריה של ליטא".³⁰³ בין לבין... התנאים המוצגים שם לסליחה, הם רגילים למדי, ידועים; מה שחשוב בעיני במסה הקצרה הזו הוא

300 תורי, גיטו יום-יום, עמ' 607.

301 בשיר שחיבר דיסקאנט תרגם מאידיש אפרים תלמי (גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 314). לעיל דובר על יום העצמאות הליטאי והנפת הדגלים בגיטו.

302 ניסוח באנגלית:

"Lithuania, my homeland, land of heroes! / Let your sons draw strength from the past. / Let your children follow the paths of virtue, / working for the good of their native land and for all mankind. // Let the sun banish all darkness from Lithuania, / with light and truth always guiding our steps / Let the love of Lithuania burn in our hearts / and for the sake of our country let unity blossom.

303 גחלת, אדר תשנ"ו מרץ 1996.

המסגור שלה, תחילה וסיום היינו הך - 'אין עם נוסף [...] איש לא יוכל לשטוף [...]']...'. התנאים בליטא הם קיצוניים, לדירם של רבים אינם מאפשרים סליחה כפעולה מודעת, מכוונת. שלא כבפעולת שטיפה רגילה העומדת בבסיס המטפורה, עם הזמן החולף נעשה קשה יותר ויותר לסלוח, סליחה מודעת קשורה בזיכרון, והזמן איננו מטיב עמו; בלשון פשוטה, אפשר לשכוח, קשה לסלוח. יש תנאים נוספים לסליחה; על סליחה ניתן לדבר במונחים של חזון הסליחה ההמוני במכתבו של נתן לט מנכבדי וזקני יהדות ליטא (24.12.98):

[...] השינוי חייב לבוא לא רק בנשיא אלא קודם כל באנשי העם הליטאי, ולכן ההתחלה חייבת להיות לא במשרדי ממשלה ומכתבים רשמיים נטולי ערך, אלא טקס ענק, בו ישתתף אוטומטית בתחילה, אם ירצה או לא ירצה כל העם הליטאי, טקס בו ישתתפו כל שכבות העם הליטאי, [...] ³⁰⁴. זה לא יקרה; גם למה שמתואר בסיום מאמרו של לייב גרפונקל 'חשבוננו עם הליטאים' - מכתב לביטאון 'טאריבו ליאטווא' (ליטא הסובייטית) מפברואר 1945 של פרופ' ר' מירואנס מהאוניברסיטה של וילנה - אין תיקון:

'[...] לדאבוננו גם עלי רובץ בתם החרפה, כי על כל האכזריות לא הרמתי קולי במחאה פומבית לזהות. נפשי בכתה בקרבי, אך שתקתי חסר אונים ומיואש, כשאני חורק בשיני ואוגר שנאת תהום לנאצים הברבריים ולעזוריהם. גדולה היא חרפתי על שלא נהרגתי ולא גוריתי עבור הדבר הצודק. באותם ימים היו לנו, לדאבוננו, כל כך הרבה חלאת אדם וכל כך מעט אנשים נעלים באמת'. דבריו של פרופ' מירואנס מדברים בעד עצמם ואין צורך להוסיף עליהם. ³⁰⁵

ולכן במובן הזה, המינוח שיתאר את ההשתנות בעתיד יהיה שונה, ואולי לצורך הזיכרון, עדיף כך; אפשר עדיף לצמצם בסליחה כדי לאתגר את הזיכרון. העולם השתנה, הקומוניסטים נעלמו. הייתה קללה: " [...] יהיו ארורים מרצחייך. מעט מן הנחמה בכך, שנידונתם לכיבוש עד סוף הדורות. לא תהיה עוד ליטא עצמאית ולא תהיה ריבונות ליטאית. המגף הרוסי דרך עליכם והוא ירמסכם. כן יהי רצון." ³⁰⁶ קללה - אולי גם זאת עליפי הגדרה - איננה קללת עולם! חלפה הקללה, אולי יתחיל דיאלוג.

304 גחלת, אדר תשנ"ט מרץ 1999, עמ' 10.

305 גרפונקל, חשבוננו עם הליטאים, עמ' 48-60.

306 קרנובסקי, פגישות עם העיריה, עמ' 285.

השוואות

דיון בהתמשכות תהליכי השיפוט והסליחה מאלץ אותנו להשוות את ליטא לעמים אחרים. לכך מהשוואה בעוצמת הפגיעה ביהודיה - בסוגיה זו ליטא תיאלץ להיות מוכתמת בכתמים שתיארה שרה נשמית (לעיל) - צריך לקחת בחשבון את יחסו של עם ישראל לחטאיהם של עמים אחרים בשואה. היחס לליטא לא יכול להיות מנותק מיחסנו לסוכני השמדה אחרים שקיננו במרחב השלטון הנאצי והכתימו את אומותיהם. לצרפת כ'ארבעים שנה אחרי...' היה מספיק זמן להיערך למשפטו של קלאוס ברבי - 'הקצב מליון, גרמני שפעל בה. כדי להביאו למשפט היה צורך בהיערכות המנטאלית הנדרשת כדי להתמקח עם פרצה משפטית. אכן, הושמעה ביקורת קשה נגד צרפת שלא ניצלה את הזמן הרב שעמד לרשותה כדי להתבונן בעברה. ³⁰⁷ ליטא המשתחררת מהעול הסובייטי נדרשת לעמוד באתגרים הללו ללא זמן היערכות. פעם אחר פעם, יחזרו דוברים ליטאיים על העובדה שבמערכת החינוך הסובייטי שהונחלה בארצם, לא ניתן היה לדבר על שואת העם היהודי, אלא על רצח אזרחים סובייטיים. הבה נשער שטענה זו מבוססת על עובדה נכונה לגמרי, ³⁰⁸ האם זו היא נקודת זכות? האם מי שרוצה לשפוט גם את אחרוני הפושעים מוכן להתחשב בכך?

בבואנו להשוות עולה כמובן גם ההשוואה לגרמניה. יש בה מקבילה לעוינות כלפי הסובייטים שהולידה משוואה 'סבל מסובייטים = סבל מנאצים', משוואות מעין אלו מוכרות לקורא שורות אלו מנוכחותן הבולטת בליטא המזכרות כאן שוב ושוב, אך הן מוכרות היטב מזה זמן גם מגרמניה עצמה. הנה, בטקס בברגן בלזן בנובמבר 1952 שיועד לחנוכת אנדרטה שתוכננה ביוזמת צבא הכיבוש

307 בניסוחה של מרים ברגמן שכתבה ספר חשוב על דראנסי, שהתפרסם ב'1998: "איש מהמערכת הצרפתית - המנהלית והמשטרתית כאחד - אשר באמור מילאה תפקיד כה מכריע בביצוע 'הפתרון הסופי' בצרפת - לא הועמד למשפט עד עצם היום הזה. רנה בוסקה, מפקד משטרת וישי, טיפס לאחר המלחמה בסולם הקריירה ואף נטען כי היה מקורב לנשיא מיטראן וכה לגיבויו. [...] גילו עד כה רתיעה מהעמדתם לדין של האנשים שנטלו חלק בתכני ההשמדה הגרמנית. ב'1983 הוגש לראשונה כתב אישום נגד מוריס פפון, שהיה אחראי למעצרו של יהודי חבל ז'רונד ולהעברתם לדראנסי, בגין פשעים נגד האנושות. מאז ועד 1997, במשך למעלה מחמישים שנה, עשתה המערכת המשפטית כל שביכולתה כדי להשהות את ההליכים המשפטיים נגדו, בתקווה שהאיש ימות מוות טבעי בטרם יועמד למשפט שבו ייחשפו אירועי תקופת שלטונה של ממשלת וישי [...]" (ברגמן, דראנסי, עמ' 212).

308 ברקע עומדת שאלת נוכחותם של פרסומים סובייטיים על פשעי הנאצים, והאנדרטאות המרובות שהיו בשטח, המתייחסים לוילנה ולליטא. ניתן לטעון שמי שגילה מוטיבציה יכול היה לדעת, וזה תלוי גם בהתפתחויות בליטא ובברית המועצות במשך שנות השלטון הקומוניסטי; מכל מקום, לצורך העניין הנידון כאן, ניתן לקבל את ההכללה שבתקופה הקומוניסטית הליטאים לא קיבלו עידוד ממסדי לעסוק בשואת היהודים.

'שאלת האשמה' המציב קטגוריות שונות של אשמה. בהתייחס לדבריו של יאספרס שאין זה הגיוני להאשים עם שלם, קובע גלעד מרגלית:

לא זו בלבד שיאספרס מטשטש לחלוטין את האשמה המוחשית בתמיכה הרחבה של העם הגרמני בנאציזם ובמדיניותו התוקפנית ובמעורבות העמוקה בפשעיו. הוא אף מעוות את משמעות מושג האשמה הקיבוצית שבו השתמשו בעלות הברית בקיץ 1945. מושג זה הוא לדידו האשמה גורפת, דעה קדומה מכלילה נגד כל גרמני וגרמני, המחילה עליו פשעי בודדים. יספרס משווה (אמנם במובלע) את תזת האשמה הקיבוצית לאנטישמיות ולגזענות הנאצית.³¹²

הנה כי כן, בפרשנויות היסטוריות ובארגומנטציה פילוסופית ניתן לתעל את האשמה הגרמנית לערוצים צרים למדי; על גדותיהם של ערוצים מנוקזים היטב אלו ניתן להמשיך לחיות ללא חיבוטי נפש יתירים.

בעוד שהתהליכים של היטהרות עצמית בגרמניה מתחילים להתבצע כבר אחרי השואה, דוגמת אוקראינה עולה על הפרק ממש בהווה. ראש ממשלת אוקראינה המבקר בישראל בעת כתיבת דברים אלה, משווה בין צרת אוקראינה לצרת העם היהודי. לשיטתו, העם היהודי השכיל להעביר את זיכרון השואה למודעות העולם, ואוקראינה צריכה ללכת בעקבותיו: "[...] אני תמיד משווה בין איך שהעם היהודי הצליח להסביר לעולם שמה שקרה בשואה הוא אסון לאנושות כולה, לבין מה שאנחנו צריכים לעשות [...]", ומהי הקטסטרופה באוקראינה?

בשנת 1929 היו באוקראינה 81 מיליון איש, וב-1979 - 42 מיליון. לא מעניין את העולם לאן נעלמו כמה עשרות מיליונים ב-50 השנים האלו? האנשים האלו הושמדו לא רק במלחמה, אלא גם ברעב הגדול, אבל הכריחו אותנו לתלוש את הדפים האלה מספר ההיסטוריה. אני לא זכיתי לראות שלישי מהמשפחה שלי, שלא שרד את הרעב הגדול. זוהי טרגדיה של האנושות כולה. הזוועה שהתרחשה בשנים האלו לא מסתכמת בכך שאיבדנו 10 מיליון אזרחים. היא יצרה את הפחד שחלק גדול מהאנשים חיים אתו גם היום - פחד להתעמת עם רוסיה. 193 מדינות תמכו בהחלטת אונסקו שמכירה בהרעבה של סטלין כרצח עם, וכל מנהיגי העולם התבקשו לגבש דרכים לזכור את הקורבנות שלנו. לעולם לא נדע את מלוא האימה שהיתה שם, כי מאות אלפי משפחות נמחקו כליל. זה בטח מוכר לכם. אני מקווה שגם הכנסת תקבל את ההחלטה הזאת.³¹³

312 שם, עמ' 35-36.

313 ריאיון עם ויקטור יושצ'נקו מאת נטשיה מזוביה (ידיעות אחרונות, 9.11.07).

הבריטי, בהשתתפות נשיא גרמניה המערבית דאז הויס, הלה התמודד בנימה מצטדקת נגד הרצון הלאומני לא להתייחס לעבר, בטענה כי שארי בשרם של הנרצחים לא ישכחו לעולם מה שעוללו הגרמנים לבני עמם היהודים. המבט מופנה אל גרמניה, הוא התמקד ב'בני עמם' - ביהודים גרמנים. קרי, הגרמני הסובל יכול לשיטתו להיות גם יהודי. אם זוהי הגישה, אין תמה שמתגלים עוד גרמנים סובלים; לדידו מחנות הריכוז הסובייטיים השתמשו בדיוק באותם מחנות ריכוז שבהם השתמשו הנאצים. וכך אפיין את דבריו ואת השלכותיהם גלעד מרגלית:

[...] ההתעמרות בגרמנים והעוול שנעשה להם אינם עילה להתעלמות מהעוול שנעשה ליהודים. אך מדבריו השתמע, שסבלם של היהודים קורבנות הנאצים שקול כנגד הסבל שהמיטו הסובייטים על הגרמנים. וכך לא זו בלבד שגרמנים רבים פירשו את דבריו כאישוש של תמונת היריב היודו-בולשוויקי, מורשת התעמולה הנאצית, אלא הם ראו בהם היתר לפיחות השואה; לעמדם ההכרה באירוע ייחודי הרה גורל.³¹⁰

פריצת המלחמה הקרה והחיצים שנשתלחו לעבר המערכת הסובייטית וגרורותיה הביאה לפיחות מסוים במעמדו של 'קורבן הנאצים' המיוחד והטעמת הזיכרון הקיבוצי הגרמני מתקופת המלחמה; הנאציזם איננו צורת הרשע היחידה והמיוחדת, ורסיסים של צורת החשיבה הזו מתגלים גם אצל מדינאי כמו קונרד אדנאואר - אביה של 'גרמניה החדשה'.³¹⁰

באופן כללי השוואה בין הסבל הגרמני לסבל שגרמו הגרמנים קונה שבייתה, ולכך הדעת המוסרית מתקשה להסכים. גלעד מרגלית מביא בהקשר זה את דברי אדורנו:

[...] עיסוקם בסבל הקיבוצי של הגרמנים היה ניסיון להיחלץ מתעוקת האשמה שעורר המידע על פשעים שלא היו כמותם בדברי ימי האדם [...]. את סבלם של הגרמנים נטו לתפוס כשקול לכל הפחות לסבלם של היהודים, ולעתים אף גדול ממנו.³¹¹

התרבות הגרמנית המתקשה לשאת את כובד האשמה מנסה להקל על הנטל באמצעו דיון פילוסופי. דיון כזה באשמה הגרמנית מופיע בספרו של קרל יאספרס

309 מרגלית, אשמה, עמ' 87.

310 שם, עמ' 82.

311 שם, עמ' 52.

ויקטור יושצ'נקו הוא מנהיג מודרני; יחד עם זאת, בריאיון הוא מקפיד לדבר באוקראינית. אכן, הכינוי 'הולדומור' המוקדש לאירועים - נוראים על-פי כל אמת מידה - באוקראינה, מוגדר פורמאלית כרצח עם. האפיון 'רצח עם' מהווה מקור למתיחות קשה בין אוקראינה לרוסיה, ואוקראינה בשלה; שקועה ברצח העם משל עצמה, היש לאוקראינים את הזמן הפנימי הנדרש לשיקום יחסיהם עם העם היהודי? הוא התארך בכנסת; בנאום בכנסת, יושבת הראש דליה איציק לא השתמשה ברצח עם' ביחס למה שקרה לאוקראינים, והם לא ביקשו סליחה על הרציחות שלהם בנו. דוק, 'לא ביקשו סליחה' איננו רק בגדר גילוי של חוסר נימוס או הוגנות! בעקבות תקדימים שונים,³¹⁴ לאי-בקשת סליחה עשויה לצמוח פרשנות בינלאומית מאוד מסוימת! מכל מקום, האווירה הייתה ידידותית ומלאת אמפטיה, וזה לא סתר גם שמירה מוקפדת על הלשון הנכונה והמדויקת. כרגע לא דורשים מאוקראינה התנצלות, דורשים לכל היותר שלא לפגוע בקברו של רבי נחמן בעיר אומן.

אני מבקש לסיים את מסגרת ההשוואה המוצגת כאן בפולין. בפתחה לספרה, 'החשבון הפולני - עימות עם זיכרון' כותבת מירי פז:

אינטלקטואלים בפולין עורכים בשנים האחרונות חשבון נפש נוקב - אולי האמין והמעמיק ביותר מבין ארצות הגוש הקומוניסטי לשעבר - עם עמדותיה והתנהגותה של החברה הפולנית כלפי היהודים. חשבון הנפש הזה נוגע לאחריותם של הפולנים לגורל היהודים בארצם בתקופת מלחמת העולם השנייה ואחריה - בתקופת השלטון הקומוניסטי וכיום בפולין הדמוקרטית [...].³¹⁵

אכן, גם לפולנים יש סיבות לא-רעות לחרטה; הוויכוח על הרצח בידובנה וסיבותיה לא שכך, הוא ממשיך להעסיק את החברה הפולנית. ברור כי שם פולנים רצחו לבדם, 'בהתנדבות', הגרמנים לא כפו עליהם. אחר כך ייחסו את הטבח לגרמנים, ועכשיו נותר פצע פעור.³¹⁶ מתקיים גם תהליך עמוק של הכחשה בעיר עצמה.³¹⁷ גם בפולין רווחו האשמות של יהודים בשיתוף פעולה

314 בתחילת ספטמבר 2008 ערכה יושבת ראש בית הנבחרים האמריקאי ביקור שהוגדר כהיסטורי בהירושמה. היא הרכינה ראש לזכר הנספים, הניחה זר פרחים באתר הנצחה, אך לא מסרה כל הצהרה. לא הייתה התנצלות, וזה המשך המגמה האמריקאית מיום השמדת הירושמה.

315 פז, החשבון הפולני, עמ' 7.

316 שם, עמ' 19, ובמקומות רבים בספר.

317 במאמרה של אנה ביקונט, 'אנחנו מידובנה' מצויים קטעים נוגעים ללב (פז, החשבון הפולני, עמ' 103-120).

עם הקומוניסטים.³¹⁸ אכן, במפגש בהווה עם נדרסי המגף הקומוניסטי, מתברר כי כולם חשים כקורבנות, אך אולי תחושת הקורבן של הפולנים קרובה יותר לזו של היהודים מזו של האוקראינים, ויותר קל ליצור עמם דיאלוג;³¹⁹ אפשר שמשום שהפולנים חשים כקורבנות, אך מבינים שגם עסקו בהקרבה.

כך או כך, ההתייחסות לליטאים חרף המיוחדות של המצב היהודי בליטא איננה יכולה להידון ללא קשר לדרך שאנו שופטים מדינות אחרות בהתייחס להתנהגות האוכלוסייה וההנהגה בשנים המחרידות ההן. עמידה לנוכח הזיכרון הליטאי איננה מתנהלת בבעת זיכרונות מנותקת; הזיכרון היהודי ישפוט ליטאים לעד, אך שיפוטם לא יוכל להיעשות בהתעלם מנורמות השיפוט ומהכללים המוסריים שקנו שביה ביחסים הבינלאומיים והתרבותיים ובמערכת הערכים של ישראל בדורות שחלפו.

318 בספרה של מירי פז (פז, החשבון הפולני) עמ' 20 ובמקומות רבים. דיון מעניין אצל מיכליק (מיכליק, הכיבוש הסובייטי של פולין).

319 מבט אישי מעניין בסוגיה זו ראו אצל שמעון רדליך (רדליך, ביחד ולחוד).